

12. SOTAVUOSIEN KERHOTYÖTÄ JA OPINTOAINEITA

Ulkoiset edellytykset Sivistysliiton työn ja toiminnan jatkamiseen eivät olleet kovin kaksiset, vaikka syksyn 1941 hyökkäysvaiheen jälkeen suomalaissotilaiden pitkällä itärintamalla alkoikin puolustuksellinen asemasota.¹ Sekin oli sotaa, ja hengenmeno, haavoittuminen tai vangiksi joutuminen jossakin vihollisen tulituksessa tai tiedusteluiskussa oli siinä jokaiselle rintamasotilaille edelleen jatkuvana uhkana. Menetykset olivat nyt kuitenkin pienempiä kuin edeltäneen syksyn taistelujen kuluessa. Kotirintamalla kodeissa jatkuivat levottomuus ja poikkeusajat. Kirkkomailla lisääntyivät valkoiset puuristit, ja sotasairaalat työskentelivät kovan paineen alla.²

Kansakunnan keskeinen mielenkiinto suuntautui eloonjäämiskamppailuun. Tehtaat ja tuotantolaitokset piti saada pysymään toiminnassa, välttämättömän liikenteen tuli sujua vaikeuksista ja kalusto-ongelmista huolimatta, maatalouden työt oli miespulasta huolimatta hoidettava, koulujen ja oppilaitosten tuli jatkaa tehtäviään ja mielialojen oli säilyttävä luottavaisena. Periksi antamisen henki ei saanut vallata ajatuksia. Kaikkia tarvittiin, vanhuksia myöten. Myös lapset ja nuoret auttoivat yhteisessä ponnistuksessa muun muassa paperia, lasia, kumia, metalliromua ja kaikkea muuta hyödyllistä keräten.³ Erilaisia talkoita järjestettiin paljon. Kun taisteluissa kunnostautuneille sotilaille myönnettiin erilaisia ansio- ja kunniamerkkejä tai ylennyksiä, jaettiin kotirintamalla uuterrasta vapaaehtoistyöstä tunnustuksena tai kannustimena esimerkiksi osallistujamerkkejä, rintamerkkejä, muistomitaleita, kunniakirjoja tai muistoesineitä.⁴

Kotirintamankaan naiset, miehet ja lapset eivät menetyksiltä välttyneet: satunnaiset pommitukset

¹ Asemasodan vaiheesta ks. esim. Koskimaa s 139–148; Jatkosodan pikkujättiläinen esim. s 332–339, 341–349 (Antti Juutilainen). – Ylipäällikkö Mannerheimin epäusko lisääntyi silminnäkijäin havaintojen mukaan syksyn kuluessa. Jo 20.12.1941 merkitsi saksalainen yhteysupseeri kenraali Erfurth päiväkirjaansa, että Mannerheim maalasi tulevaisuutta synkin värein: hänellä oli vakavia epäilyjä Saksan voiton suhteen. Ja helmikuun alussa 1942 oli sodan taitekohta: Mannerheim ilmaisi, ettei Suomen armeija enää etene pitemmälle, ks. Visuri 2017 s 344; Pekka Visuri: Waldemar Erfurth Sotapäiväkirja 1942–1943. Helsinki: Docendo 2018 (Visuri 2018), s 78–79. Julkisuuteen nämä synkät näkymät eivät toki kantautuneet.

² Ks. monipuolista sotavuosien kuvausta Kotirintama. Toim. Martti Turtola. Helsinki 2018, esim. perhe-elämästä ja arjesta s 33–47 (Sonja Hagelstam), ruuasta ja kulutustarvikkeista s 115–131 (Satu Jaatinen), naisista työssä s 151–161 (Pia Olsson).

³ Ks. esim. Tasavallan vuodet s 147–148 (Hannu Soikkanen); Jatkosodan pikkujättiläinen esim. naisten tehtävistä s 454–474 (Ilona Kemppainen); Sari Näre, Jenni Kirves: Lapsuus sodan keskellä, teoksessa Sodassa koettua. Haavoitettu lapsuus. Vastaava toim. Joni Strandberg. Espoo: WG 2007, s 9–29; Sinikka Paavilainen: Työtöt. Tytöt isänmaan palveluksessa 1941–1945. Helsinki; Minerva 2010 esim. s 61–87; Anne-Marie Franck: Pikku sisar. Suomen Punaisen Ristin apusisaret jatkosodassa. Helsinki: Tammi 1998; ks. myös muistelma-aineistoja esim. Sotasavotta. Korsuelämää 1939–1944. Toim. Aarre Nyman, Esko Salminen, Urpo Vento. Helsinki: Otava 1974; Bengt Fagerlund: Sotaa ja leikkisotaa. Sota-ajan kuopiolaisnuoret muistelevat. Helsinki: WSOY 1994; Esa Vuoristo: Lohja sodassa 1939–1945. 4. korjattu p. Jyväskylä 2010.

⁴ Ks. hyvin laaja kuvaus sotavuosien ja jälleenrakennuksen ajalta Jussi-Pekka Alander: Kansa sodassa. Kotirintaman ratkaiseva merkitys. Helsinki: Readme 2020, eri kohdin, esim. lasten ja nuorten talkootyöstä s 160–321.

kylvivät tuhoa, ja esimerkiksi rajaseutujen asumuksiin kohdistuneet säälimättömät partisaani-iskut jättivät jälkeensä siviiliuhreja, lapsista vanhuksiin. Kansanhuollon tehtäviin tarvittiin runsaasti vapaaehtoisia. Oman tärkeän ja tarpeellisen osansa tekivät lukuisat kansalaisjärjestöt, muiden mukana työläisnaisten liitto, sos.dem. nuoret, partiolaiset, sotilaspojat, Martat, lotat, pikkulotat, myös esimerkiksi Punainen risti, Sotainvalidien veljesliitto ja Aseveliliittokin.

On syytä huomata, että pasifistiseksi luonnehdittava vakaumus ei estänyt Yrjö Kallista antamasta omaa siviilipanostaan kansakunnan yhteisiin ponnistuksiin sodan aikana. Kun katuvalaistus oli poikkeuksellisen niukkaa, kiinnitettiin asutuskeskuksissa eri tavoin huomiota esimerkiksi järjestyshäiriöiden ja rikollisuuden torjumiseen. Samalla tarkkailtiin pimennysmääräysten noudattamista. Vuosina 1942–43 Kallinen kiersi naapurinsa maisteri Erkki Salosen kanssa yöaikaan vapaaehtoisessa korttelivartiossa kotinurkillaan Helsingin Töölössä, Runeberginkadun ja Mechelininkadun välisellä alueella, ainakin jonkin aikaa.⁵

Elämää elettiin päivä kerrallaan, levottomana sanomalehtiä lukien ja Yleisradiota kuunnellen. Kokonaisuutta ajatellen hyvin pieneksi supistui niiden joukko, jotka eri syistä esimerkiksi piileskellen välttelivät ase- tai työpalvelukseen joutumista tai jotka tekivät jatkosodan vuosina yksittäisiä sabotaasitekoja neuvostoviestinten houkuttelemana tai oman kommunistisen aatteensa innoittamana.⁶

Sivistystyössä hieman uutta nousua

Työväenopistoissa oppilasmäärät olivat alimmillaan jatkosodan alussa lukuvuonna 1941–42. Samaa laskukautta koettiin myös Sivistysliitossa, jossa toiminta oli ehtinyt välirauhan kuukausina jo hieman piristyä. Nyt opintokerhoja oli vain 136.

Lisäksi toinenkin piirre oli ymmärrettävästi yhteinen työväenopistoissa ja liitossa: miesten osuus opiskelijoista aleni – vaikka samalla onkin muistettava, etteivät kaikki asekuntoiset miehet suinkaan olleet yhtäaikaa rintamalla. TSL:n opintokerhoissa oli sotavuosina naisia suurimmillaan lähes 67 prosenttia kaikista kerholaisista opintokaudella 1942–43, joka oli samalla asemasodan aikaa.⁷

Lisäksi itse työläisnaisliiton parissa oli muutakin vireää toimintaa. Jäsenet osallistuivat paljon erilaiseen avustustoimintaan, yksin ja yhteistyössä muiden järjestöjen kanssa. Mainittakoon yhtenä havainnollisena esimerkkinä, että ompelukerhojen määrä ylitti esimerkiksi vuonna 1942 naisliiton perusosastojen lukumäärän. Kaikessa hiljaisuudessa ainakin naisliiton parissa valmistauduttiin myös sellaiseen pelottavaan tulevaisuuteen, jopa maanalaista toimintaa suunnitellen, että Saksa

⁵ Suonoja 2019 s 95.

⁶ Ks. Parkkari 1970 s 281–285; Viitala 1969 s 64–65, 74–75; Viitala 1988 s 62–63; Rentola 2002 s 84–85; ”Kallis toveri Stalin” s 470–471, 484; Kaisa Kinnunen s 62–65.

⁷ Huuhka 1990 s 312; Valavaara 1954 s 193; vrt. Henttinen (s 23), jonka mukaan sotavuosien sivistystyö oli ”henkisesti ja aineellisesti jäässä”.

voittaisikin sodan. Hyvin tiedettiin, ettei natsiaate sallinut sosialidemokraattista toimintaa.⁸ Nyt puolestaan tiedämme, että tämä oli kaikeksi onneksi turhaa työtä.

Loppukevään 1942 edustajiston kokouksessa tapahtui liiton toimikunnassa kaikessa sovussa useampia muutoksia. Voionmaa ja Kallinen jatkoivat puheenjohtajina, samoin varsinaisena jäsenenä SDP:n puoluesihteeriksi, sittemmin sosiaaliministeri Aleksi Aaltonen, toimittaja Lyyli Takki ja ammattiyhdistysmies E. K. Louhikko, sekä varalla Johan Virtanen, Puutyöväen ammattiliiton puheenjohtaja, ja sanomalehdentoimittaja Sulo Manninen. Varsinaisesta paikastaan luopuivat aseveliliikkeen miehet Jorma Tuominen ja Kalle Lehmus; ehkä tilanteen arvioitiin nyt riittävästi tasoittuneen. Uusina astuivat liiton luottamustehtäviin kansanedustaja Sylvi-Kyllikki Kilpi ja SAK:n toinen sihteeri Aku Sumu (vuoteen 1944). Varajäsenen paikastaan luopui toimittaja Onni Haini. Vuotta myöhemmin varajäseniksi valittiin SDP:n järjestösihteeri Toivo Aaltonen (vuoteen 1944) ja TUL:n edustaja Eino A. Wuokko.⁹

Vuoden 1942 puolella alkoi TSL:n parissa tehtävä sivistystyö hiljalleen uudelleen laajentua, kun asemasodan olosuhteet alkoivat yhteiskunnassa vakaantua. Liiton opintosihteeri, pian uuteen tehtävään siirtyvä Reino Oittinen kertoi syyskuun alussa 1942 lehtihaastattelussa, että tilanne oli nyt paljon parempi kuin vuotta aikaisemmin. Siihen vaikutti sekin, että ”suhtautuminen opintotyöhön on työväen keskusjärjestöjen piirissä tällä kertaa erittäin myönteistä”.

Kuun alussa olikin Työväen Akatemiassa Kauniaisissa pidetty työväenliikkeen valistus- ja sivistystyöntekijäin yhteinen kokous. Paikalla oli 57 edustajaa kaikkiaan 35 eri järjestöstä. Useimmat henkilöt olivat ammattiliitoista. Alustajina toimivat liiton puheenjohtaja Väinö Voionmaa, kansanedustaja Sylvi-Kyllikki Kilpi ja Akatemian vt. rehtori Arvi Hautamäki. Kokouksessa oli yksituumaisesti todettu opintotyön merkitys ”sekä työväen henkisen vireyden että järjestöelämässä ilmenevien tarpeiden vuoksi”. Laaja järjestöllinen yhteistyö oli lisäksi hyvin tarpeellista. TSL tiivistä yhteistoimintaansa erityisesti ammatillisen keskusjärjestön SAK:n ja työläisnaisliiton kanssa, kuvasi lehdessä Oittinen.¹⁰

Terttu Tuomi-Koskelin on kertonut eteläisen Hämeen opintotoiminnasta myös sotavuosien kuluessa. ”Aivan uskomattomalta tuntuu, miten sodan aikana paikalliset sivistysjärjestöt ovat järjestäneet vuoron perään opinto-ohjaajakursseja sekä hyvin monipuolisesti luentotoimintaa.” Esimerkiksi Hämeenlinnan ja Janakkalan sivistystyöjärjestöjen yhtenä erityisenä luentopäivänä vuonna 1942 seurasi TSL:n opintosihteerin Reino Oittisen luento kuudessa eri tilaisuudessa yhteensä 529 henkilöä. Aiheena oli mitä ajankohtaisin ”Kansanvallan perusteet, olemus, toiminta ja

⁸ Naisen työ s 34–35; talkootöistä ja naisten tehtävistä ks. myös muisteluja esim. Kotirintaman kahdet kasvot s 226–227.

⁹ Valavaara 1954 s 190; mainittakoon jo tässä, että sotavuosien jälkeen majuri, sittemmin eversti Kalle Lehmus siirtyi puolustusvoimien palvelukseen.

¹⁰ Työläisopiskelija 6/1942; Oittisen haastattelu Pohjanmaan Kansa 12.9.1942; Ripatti 1992 s 80.

turvaaminen”.¹¹

Esimerkiksi Vuoksenlaaksossa yritettiin pitää jatkosodan vuosina opintotoimintaa yllä. Eero Majurin kokoaman historiikin mukaan toimijoilla oli kyllä halukkuutta, ”mutta jäsenistön aktiivisuus puuttui”. Ylä-Vuoksenlaakson työväen sivistystyöjärjestöllä oli kokouksia harvakseltaan. Sääntömääräiset pidettiin ajallaan, mutta muita oli vähemmän. Syyskokouksessa lokakuussa 1942 päätettiin pyytää liitolta apua toiminnan kehittämiseksi alueella. Lisäksi kehoitettiin jokaista toimikunnan jäsentä ”tekemään voitavansa kerhotyön edistämiseksi”. Toiminta oli kuitenkin niin vaivalloista ja katkelmallista, että huhtikuussa 1943 sivistystyöjärjestö perustettiin 29 henkilön voimin muodollisesti uudelleen. Pöytäkirjan mukaan perustamistilaisuus ”suurenmoiseksi sivistystyön aloittamiseksi paikkakunnallamme”. Siitä käynnistyi yhtenäisemmäksi muodostunut toiminta. Puheenjohtajaksi valittiin uudelleen Tommi Jyrkinen, varapuheenjohtajaksi Akseli Pärnänen ja sihteeriksi sekä rahastonhoitajaksi Emil Posti. Vuoden 1943 lopulla jäsenjärjestöjä oli jo 25 ja vastaavasti lisääntyivät myös opintokerhot.¹²

Luentotoiminta oli sotavuosina yleisesti ottaen verraten vähäistä. Esimerkiksi Helsingin maalaiskunnassa sivistystyötoimikunta järjesti Tapanilan työväentalolla vain muutamia luentotilaisuuksia ja nekin jäsenistön toivomuksesta. Varsinainen luentotoiminta saatiin uudelleen alulle vasta vuoden 1944 alkupuolella. Sen sijaan esimerkiksi Tikkurilassa ja Tapanilassa työväentalojen kirjastoja käytettiin kohtalaisen ahkerasti. Sotavuosina kirjahyllyjä myös täydennettiin. Talteen on jäänyt esimerkiksi havainnollinen tieto siitä, että marraskuussa 1941 Tikkurilan työväenkirjaston hoitaja Niilo Sjögrén osti Helsingin matkallaan kirjastoon muun muassa talvisotateokset Pentti Haanpään *Korpisotaa* (1940) ja Erkki Palolammen *Kollaa kestää* (1940). Lisäksi ostoksena oli ajan tunnelmissa *Suomen sinivalkoinen kirja* (1941), molemmat osat. Vuonna 1942 Tikkurilan työväenyhdistys ilmoitti kirjastonsa jäseneksi Työväen kirjarekseen.¹³

Käpylän sos.dem. työväenyhdistyksessä toimittiin sotavuosina Helsingin pohjoislaidalla ”lojaalissa hengessä”, mutta samalla hankalissa oloissa, sillä puolustusvoimat hyödynsi työväentaloa pitkään majoitustarkoituksiinsa. Osa yhdistyksen miehistä oli rintamapalveluksessa. Tavanomaisten kuukausikokousten lisäksi ei juuri muita tilaisuuksia järjestetty. Kuitenkin vuonna 1941 aloittanut opintokerho sinnitteli Suomen historian parissa; aiheen valinta liittyi epäilemättä ajankohtaan. Syksyllä 1943 Helsingin työväenopisto avasi toimipaikan Käpylässä 15 vuoden tauon jälkeen, ja yhdistyksen opinhaluiset suuntasivat myös sinne.¹⁴

TSL:n alaisten opintokerhojen määrä oli työkaudella 1942–43 jo 220, ja sitä seuraavalla kaudella vielä enemmän eli 268. Se oli kuitenkin alle puolet muutaman vuoden takaisesta huippuvaiheesta.¹⁵

¹¹ Etelä-Hämeen piirijärjestö s 5–6, lainaus s 5.

¹² Vuosikymmenet Vuoksen varrella s 29–34, lainaukset 29, 30, 32.

¹³ Tahvanainen 2008 s 372–373; Vasara 2000 s 245.

¹⁴ Saarentaa s 17–18, lainaus s 17.

¹⁵ Seuraavassa tarkastellaan tilastoja Valavaaran 1954 s 193–208, 219 mukaan; Valistusjärjestöjen

Kerhotyön painopistealueet olivat entisellään. Eniten TSL:n opintokerhoja oli Hämeen läänissä, Uudellamaalla, Viipurin läänissä, Turun ja Porin sekä Kuopion lääneissä. Vähiten niitä oli edelleen Lapin, Oulun ja Mikkelin lääneissä. Kerholaisten määrä kohosi työkaudella 1943–44 jo yli 1300:n, mikä oli tosin vain neljäsosa kolmekymmenluvun huippuajoista.

Sotavuosina, erityisesti kaudella 1942–43, kohosi asutuskeskuksissa toimivien opintokerhojen osuus jopa 74 prosenttiin kaikista kerhoista. Myöhemmin osuus jälleen aleni, kun kerhotyötä saatiin paremmin virkoamaan laajalla maaseudulla. Liiton avustavat ja varsinaiset järjestäjät tekivät laajimmillaan kuuden hengen voimalla paljon työtä matkatessaan maan eri kolkilla kerhotyötä kehittämässä. Vuonna 1942 neuvonta-, tarkastus- ja luentomatkoja oli vain kolme, mutta sen jälkeen määrät kasvoivat lähes 80:een (matkapäiviä yli 600 vuodessa). Vuonna 1945 määrä oli jo 136 (matkapäiviä 1257).¹⁶

Professori Zachris Castrénin aikaa sitten esittämä sivistystyön järjestöllinen muutos toteutui jatkosodan keskellä huhtikuussa 1943, kun Opintotoiminnan Keskusliitto (OK) muodostettiin kaikkiaan 14 järjestön voimin. Ensimmäisenä, tosin lyhytaikaisena puheenjohtajana oli Onni Tolvanen, Kansanvalistusseuran sihteeri. Keskusliittoa edeltäneessä, vuonna 1922 muodostetussa Valistusjärjestöjen opintotoimikunnassa oli ollut aluksi kuusi järjestöä. Määrä oli sittemmin kasvanut, ja esimerkiksi lukuvuonna 1941–42 sen alaisista kerhoista sai valtionapua kaikkiaan runsaat tuhat. Uuden, laajapohjaisen ja rekisteröidyn keskusliiton ulkopuolelle jäivät omine keskuksineen tuntuvasti pienemmät TSL ja ruotsinkielinen opintokeskus. On luonnehdittu, että OK:n kerhotoiminta painottui Sivistysliittoa voimakkaammin itäiseen Suomeen, maaseudulle ja rajaseuduille. Osallistujat olivat lisäksi keskimäärin nuorempia kuin Sivistysliitossa, olihan nuorisoseuraliike yhtenä vahvana järjestönä mukana.¹⁷

Samanaikaisesti Valtion luentolautakuntaa suunniteltiin muutettavaksi Valtion kansansivistyslautakunnaksi, mutta tämä muutos toteutui vasta sotien jälkeen vuonna 1946. Suomalainen luentotoimisto jatkoi toimintaansa vuoteen 1946, jolloin sen loputkin tehtävät siirtyivät uudelle Opintotoiminnan Keskusliitolle.¹⁸

TSL oli kirjaimellisesti monessa mukana, joskus ehkä hieman odottamattomillakin tavoilla. Sodan keskellä kypsyi päätös työväenliikkeen yhteisestä mainonnan ja propagandan organisaatiosta. Sellaisen tarve ja myös mahdollisuus oli mitä ilmeisimmin noussut esille työväenliikkeen kasvaneen merkityksen ansiosta. Ideanikkarina oli Liiketyöntekijäin liiton Janne Hakulinen. Hänen ammattiliittonsa, SAK:n, sosialidemokraattisen puolueen ja muun muassa Työväen Sivistysliiton voimin perustettiin keväällä 1943 Yhteismainos Oy. Se valjastettiin ei vain työväenliikkeen

opintotoimikunnan alaisista kerhoista ks. Peltoniemi s 68–69; Ojanen s 156–157.

¹⁶ Valavaara 1954 s 209.

¹⁷ Opintotoiminnan Keskusliiton perustamisesta ja alkuvaiheista ks. Ojanen s 23, 49–54, 130.

¹⁸ Ks. Karjalainen s 197–198; Ojanen s 56.

yritysten kaupallisen mainonnan hoitajaksi vaan myös väljemmin propagandan tekijäksi; voisi ehkä myös luonnehtia yhteiskunnallisen mainonnan toteuttajaksi.¹⁹

”Nyt jos koskaan...”

Oiva Valavaaran kokoamat tilastot kertoivat, että TSL:n parissa eniten opintokerhoja oli koko sodan ajan sosialidemokraattisissa järjestöissä. Samalla kuitenkin alkoi ammattiyhdistysliikkeen parissa toimineiden kerhojen määrä tuntuvasti kasvaa. Sen hyväksi tehtiin myös varsin paljon työtä. Liiton sihteerinä R. H. Oittinen painotti itse voimakkaasti toimintaa ammattiyhdistysliikkeen suuntaan. SAK:n ja Sivistysliiton asettama ammattiyhdistysliikkeen opintotoimikunta kannusti ammattiosastoja opintotyöhön.

Oittinen korosti esimerkiksi *Työnjuhla*-julkaisussa vuonna 1942, että ”nyt jos koskaan ihmisen täytyy kyetä ajattelemaan syitä ja seurauksia voidakseen arvostella asioita oikein”. Hän viittasi taustalla ilmiselvästi siihen murrosaikaan, jota sodan oloissa tuolloin elettiin. Työväenliikkeen parissa oli kaikin voimin ylläpidettävä henkisiä harrastuksia, sillä ”ennenkaikkeaa juuri työväki tarvitsee tällä hetkellä henkistä ryhtiä, itsenäisyyttä, varmuutta ja asiallista ennakkoluulottomuutta”.

Ammattiyhdistysliikkeen vaikutusvalta ja samalla vastuu oli sodan oloissa vahvistunut, arvioi R. H. Oittinen. ”Se ikäänkuin velvoittaa entistä perusteellisemmin syventymään asioihin.” Lisäksi esimerkiksi ammattiosastojen uudet toimihenkilöt tarvitsivat lisää tietoja ja taitoja. Näillä perusteilla Oittinen toi esiin opintokerhotyön merkityksen ammattiyhdistysliikkeelle. Sitä itsestäänselvyttä hän ei tekstissä sanonut, että merkitystä oli myös koko Suomelle.

Jokainen ammattiliitto tarvitsi opintotyön ohjaamiseen paneutuvaa henkilöä. Paikallisjärjestöissä oli myös nimettävä vastuuhenkilöt, ”ja loppujen lopuksi tällainen opinto-ohjaaja olisi saatava jokaiseen osastoonkin”, kirjoitti Oittinen.²⁰

Ammattiyhdistysasioiden ja järjestöaineiden ohella opiskeltiin kerhoissa edelleen hyvin voimakkaasti kirjallisuutta. Se oli suurin yksittäinen aineryhmä. Suullinen esitystaito oli myös suosittu aine. Sosiaalipolitiikka piti sotavuosina suhteellisen osuutensa edelleen varsin suurena.

Emil Skog kirjoitti muistelmissaan, että esimerkiksi Metallityöväen liitossa kiinnitettiin sotavuosina voimakkaasti huomiota ammatilliseen valistus- ja kasvatustyöhön. Oli lyhyitä ja pitempiä kursseja

¹⁹ Työväenliike mainonta propaganda. Tampere 1946, s 5 (Janne Hakulinen esipuheessa). – Yhteismainos Oy järjesti syksyllä 1944 työväenliikkeen toimitsijoille kurssit, joiden alustukset koottiin kirjan muotoon, ks. esim. Hakulisen esitys ”Työväenliikkeen propagandan päämäärät ja keinot” s 7–20, ja Yrjö Kallisen ”Puhuja propagandan harjoittajana” s 94–106.

²⁰ R. H. Oittinen: Ammattiyhdistysliikkeen henkiset tarpeet ja opiskelu nykyhetkellä. *Työnjuhla* 1942, s 9–10, 18, myös lainaukset; ks. myös Ripatti 1992 s 80; Jorma Tuominen: Ammattiyhdistysliikkeen merkitys ja osuus työväen sivistystyössä. *Työläisopiskelija* 2/1941.

ja koulutustilaisuuksia. Liitto järjesti Työväen Akatemiassa vuosittain syyskesällä kaksiviikkoiset päiväkurssit metallikourille. Osallistujia oli kerrallaan noin 75, ja ammattiliitto maksoi kaikille sekä matkakulut että koko ylläpidon. Luennot alkoivat aamulla klo 9 ja päättyivät tavallisimmin klo 17 tai 18. Oli esitelmiä, oli seminaaritöitä ja harjoituskokouksia. Viimeistään nyt opittiin laatimaan asianmukaisesti pöytäkirjojakin.

”Tällä tavoin Metallityöväen Liitto jo sodan aikana pani alulle uusien voimien kasvatustyön, mistä sodan loputtua oli liitolle suurta hyötyä”, muisteli Skog. Oli onnekasta, että liiton parissa, 40 000 jäsenen joukossa, oli silloin sellaisia taitavia toimihenkilöitä, ”jotka pystyivät uusissa oloissa kestämaan ulkoa ja sisältä tulevan paineen”.²¹ Muistelmarivien välejäkin kannattaa lukea ajatuksella, kuten jatkosta havaitaan.

”Vasta kovat ajat opettavat, mitä hyvinä ja lihavana vuosina on lyöty laimin”, arvioi sosialidemokraattisen työläisnaisliiton Elli Nurminen *Työläisopiskelijassa* syksyllä 1942. Kotitalousaiheet nousivat sodan oloissa TSL:n opintokerhoissa sangen voimakkaasti esiin. Kun ulkomaankauppa supistui, kun vaatetavarasta oli pulaa ja kun elintarvikehuolto oli korttiannosten varassa, oli osattava hyödyntää niukentuneet mahdollisuudet. Opaskirjasiakin julkaistiin eri järjestöjen voimin. Mainittakoon, että Väinö Voionmaalla, yliopistomiehellä, oli käytettävissään Helsingin yliopiston maatilalla Viikissä pieni perunamaa sekä kasvitarha. Siitä oli apua ja iloa ruokapöytään.²²

Kotitalouden ohella tähän naisliiton hahmottamaan opintokokonaisuuteen kuuluivat myös asuntokysymys, ravinto-oppi, kasvatusoppi ja muutamat muutkin. Siten TSL:n ja työläisnaisliiton yhteistyössä suunnittelema kerhotyöskentely tarjosi opinto-ohjelmiseen monipuolisen näkökulman säännöstelyn ajan kotielämään. Työläisnaisliitto maksoi omille opintoasiamiehilleen pienen korvauksen työstään, mikä sekin oli omiaan kannustamaan toimintaan.²³

Muutamakin esimerkki syksyllä 1942 ilmoittautuneista kerhoista kuvaa opiskeluaineiden kirjoja. Jämsän työväenyhdistyksen naisjaosto aloitti kotitalouden opinnot, samoin tekivät Kymenlaaksossa Kotkan Popinniemen sos.dem. naisyhdistyksen kerho ja Kymintehtaan sos.dem. naisyhdistyksen opintokerho. Helsingin pukimotyöläisten, Oulun ammatillisen paikallisjärjestön, Mäntän työläisnuorison ja Humppilan maa- ja sekatyöväen ammattiosaston opintokerhot paneutuivat järjestötehtäviin.

²¹ Skog s 114, myös lainaukset.

²² Halila s 320. – Kahvin puute vaivasi kovin Väinö Voionmaata ja varmasti myös Ilma-puolisoa. Voikukanjuurista itse tehty korvike ei oikein maistunut. Moraalisista syistä Voionmaa ei halunnut käyttää yleensäkkään mustan pörssin kauppaa, se olisi ollut kallistakin, mutta Tapio-poika pystyi useammankin kerran lähettämään vanhemmilleen Sveitsistä oikeata kahvia (Lähteenmäki 2014 s 363–364).

²³ Elli Nurminen: Kotitalous ajankohtaisena opintoaineena. Työläisopiskelija 7/1942, myös lainaukset. – Vaatepulasta seurasi erilaisia kursseja, miten uudistetaan vanhaa ja käytettyä, miten tehdään tallukoita jne. Ks.

Näyttämötaitoa ryhtyivät opiskelemaan Hämeessä Turkhaudan sos.dem. työläisnuoriso-osaston ja myös Turun kutomatyöläisten opintokerhot. Karjaan liiketyöntekijäin opintokerho Uudellamaalla aloitti kirjallisen esitystaidon opiskelun ja Tikkakosken työläisnuoriso-osaston kerho teki Keski-Suomessa samoin.

Karjalan kannaksella Räisälän työväenyhdistyksellä oli yleisohjelmainen kerho. Samanlainen väljätkö opintoaie oli Kuokkaniemen kerholla Sortavalan maalaiskunnassa. Se sai toimintansa käyntiin yllättäen sota-aikana vuonna 1942 yli kymmenen vuoden tauon jälkeen.²⁴

Tietopattereita tarvitaan

Kurssitoiminta jatkui liiton parissa eri tasoillaan pienin keskeytyksin yllättävän samanmuotoisena kuin rauhan oloissa. Ns. keskustursseja ei ollut kuitenkaan lainkaan vuosina 1940–41, mutta sitten niitä järjestettiin vuosittain kolme kappaletta. Osallistujia oli keskimäärin 60. Vuonna 1944 näitä keskustursseja oli kuitenkin vain kaksi, mikä ilmeisesti selittyi sotatapahtumien vakavuudella.

Alueellisia kursseja toteutettiin kaksi sekä vuonna 1941 että 1943. Vuonna 1944 niitä oli jo kuusi. Osallistujia kursseilla oli keskimäärin lähes 50. Paikallisia kursseja ei saatu aikaan lainkaan vuonna 1940, mutta seuraavana vuonna niitä oli kaksi ja vuonna 1943 jo peräti 12, ja niissä oli osallistujia yhteensä yli 300. Viimeisenä jatkosodan vuonna 1944 niitä järjestettiin neljä.

Opintopäiviä oli vuonna 1941 yhteensä 12 paikkakunnalla, ja osallistujia oli yhteensä lähes 380. Sen jälkeen niihin tulikin monen vuoden tauko. Kerhotoiminnalla ja muilla yhteisillä kokoontumisilla oli sodan oloissa ymmärrettävästi paljon muutakin kuin vain opinnollista merkitystä. Joukossa oleminen tarjosi monille tervetullutta henkistä tukea ja turvaa usein hyvinkin ahdistavissa arkipäivän oloissa. Ryhmän jäsenten kanssa saattoi myös pohtia yhdessä ajankohtaisia kysymyksiä, poliittisia, taloudellisia ja ehkä hengellisiäkin, kuoleman ollessa läsnä monissa perheissä. Tanssiaisia ei sotavuosina saanut lainkaan järjestää.

TSL:n kirjeopisto koki vuonna 1941 aivan yllättävän menestyksen, sillä yksinopiskelleiden määrä kohosi ennätysmäisen korkealle 303:een. Kenties se oli seurausta muun opiskelun vaikeuksista. Seuraavana vuonna 1942 kirjekurssilaisten määrä äkisti puolittui, mutta sitten kasvoi uudelleen runsaaseen 400 henkilöön. Vajaa neljäkymmentä opintokerhoa valitsi myös kirjeopiston. Vuonna 1944 kirjekerhojen määrä kohosi jo yli 50:een. Kirjeellisesti opiskelleiden yhteismäärä vaihteli sotavuosien kuluessa runsaan 300:n ja 1000:n välillä.²⁵

havainnollisia esimerkkejä Jermo, eri kohdin; Meri ja Untamo Utrio, eri kohdin, samoin Utrio 2010, eri kohdin.

²⁴ Työläisopiskelija 7/1942, 8/1942.

²⁵ Valavaara 1954 s 222. – Sotavuosien kirjeopiskelun merkityksestä rintamalla on käytettävissä esim. pieni havainnollinen kuvaus Opintotoiminnan Keskusliiton Opintoveri-lehdessä 6/1945. Kirjoittaja I. Ahola (valokuvan perusteella sotamies) kiitteli Kansanvalistusseuran kirjeopiston aineistoja uusien näköalojen avaamisesta ja siitä vakavasta pohjasta, jolle kukin opiskeluaie pohjautui. ”Kun taas muistelen menneitä

Suomen liiketyöntekijäin liitto oli eräs niistä, jotka hyödynsivät tehokkaasti Sivistysliiton kirjepistoa. Siihen oli varmaan osansa silläkin, että toimitsija Janne Hakulinen oli henkilökohtaisesti mukana Sivistysliiton luottamustehtävissä. Toisaalta sekin ehkä vaikutti, että TSL:n toimiston ja liiton työntekijät olivat 1920-luvulta alkaen olleet juuri tämän ammattiliiton jäseniä, Helsingin konttoristien ammattiosaston kautta.²⁶ Ammattiliitto kustansi kirjan kauppatyölainsäädännöstä ja laati TSL:n kanssa siihen liittyvän kirjekurssin. Houkuttimena tarjottiin koko kirjekurssi ilmaiseksi kaikille kolme vuotta liitossa jäsenenä olleille.

Houkuttelun ja liiton luottamusmiehille esitettyjen vetoomusten seurauksena kohosikin kirjekurssilaisten luku pian lähes 60:een. Useimmat keskittyivät juuri kauppatyölainsäädäntöön. Määrä ei ollut kovin merkittävä suhteessa liiton jäsenmäärään, mutta se kertoi kuitenkin, että kautta maan monet ammattiosastot kykenivät hyötymään näiden ilmaisessa koulutuksessa olleiden lisäntyneistä tiedoista. Liiketyöntekijäin liitossa arvioitiinkin, että mitä enemmän osastoissa olisi käytettävissä tällaisia ”tietopattereita”, sitä tehokkaampaa olisi toiminta.²⁷ Ajankohtaiselle, sotilaalliselle patteri-sanalle löytyi hyvin rauhanomainen käyttö.

Sotavuosina Sivistysliitto sai ammattiyhdistysliikkeestä uusia jäseniä. Suomen hotelli- ja ravintolahenkilökunnan liitto tuli mukaan tammikuussa 1941 ja Suomen veturimiesliitto vuotta myöhemmin. Heinäkuussa 1944 jäseneksi liittyi vielä Suomen lasi- ja posliinityöväen liitto.²⁸

Sivistysliitto oli jo rauhankin aikana antanut tukeaan ja alustajiaan myös sos.dem. puolueen omalle koulutustoiminnalle. Elokuun 23.–29. päivänä 1943 puolue järjesti aivan poikkeuksellisen kurssitapahtuman piirisihteereilleen Helsingin työväentalossa. Taustalla oli ilmiselvä ymmärrys siitä, että sodan taitekohta oli ohi ja että oli valmistauduttava myös sodan jälkeiseen aikaan. Tavoitteena oli lisätä piirisihteerien tietoja ajankohtaisesta tilanteesta ja samalla kertoa heille paljon sellaistaakin, jota ei julkisuudessa voitu laajasti tai yksityiskohtaisesti käsitellä. Pontta antoi sekin, että puolueväen keskuudessa tiedettiin olevan paljon erilaisia käsityksiä muun muassa siitä millä tavalla ja millaisella aikataululla pyrittäisiin sodasta irti. Liikkeen avainhenkilöille haluttiin antaa perusteellisempaa, tilanteeseen sopivaa tietoa.

Ohjelman ensimmäiseksi luennoitsijaksi merkitylle TSL:n puheenjohtajalle, kansanedustaja Väinö Voionmaalle oli merkitty aiheeksi kansanvallan olemus, ei enempää eikä vähempää. Seuraavina

opiskeluaikojani, muistan niitä rakkaita hetkiä, joita vietin eritoten konepiirustustehtävien keralla, ollessani siellä Äänisjärven rannalla, ja istuessani usein myöhäänkin innostuksen vallassa. Toiseksi rakkaimpana pidin tekn. matematiikkaa, kun taas radiotekniikkaan olin jo itseopiskelulla aikaisemminkin tutustunut.” (kirjoittajan kokoelmat).

²⁶ Ks. ammattiosaston sota-ajan toiminnasta Tuomisto 1986 s 46; esim. Sylvi-Kyllikki Kilpi kertoi ainakin kerran (ehkä talvella 1943–44) kirjailija Minna Canthista ja hänen tuotannostaan.

²⁷ Janne Hakulinen: Kirjepisto perusjärjestöjen toimitsijoiden kouluttajana. Kokemuksia Suomen Liiketyöntekijäin Liitossa. Työläisopiskelija 2/1941, myös lainaus.

²⁸ Valavaara 1954 s 187.

aiheina olivat muun muassa poliittinen ja taloudellinen tilanne, kansanhuollon näkymät, palkkakysymykset, tuottajain ja kuluttajien väliset suhteet, työväenliikkeen vaikeudet ja tehtävät sodan jälkeen, pohjoismainen yhteistoiminta, lukuisat erilaiset järjestötoiminnan kysymykset jne. Alustajina oli jopa valtioneuvoston jäseniä sekä puolueen ja ammattiyhdistysliikkeen korkeinta johtoa ja toimitsijoita. Sivistysliiton sihteerin R. H. Oittisen aiheena oli työväen sivistystyön sen hetken tilanteen esittely. Arvo Poika Tuominen oli saatu myös mukaan kertomaan venäläisestä bolševismista ja sosialismista.²⁹

Sivistystyön tarve Itä-Karjalassa

Kun asemasotavaihe alkoi, palasi osa siirtoväestä takaisin entisille asuinkonnuilleen. Luovutetun alueen työväenliikkeessä oltiin suorastaan innostuneita alueen takaisin valtauksesta, arvioi Hannu Soikkanen. Lisäksi tähdennettiin ”mahdollisimman nopeata paluuta normaaliin kunnallishallintoon ja pikaista luopumista sotilashallinnosta”. Myös työväen järjestötoimintaa saatiin vähitellen uudelleen alulle ainakin Viipurissa ja Sortavalassa. Toukokuun 10. päivänä 1942 työväenjärjestöt toteuttivat Viipuriin paluun merkeissä juhlan. Tuhatpäinen yleisöjoukko kuunteli Havin valleilla Väinö Tannerin juhlapuhetta. Kevään kuluessa aloittivat myös TUL:n seurakunnat uudelleen, ja marraskuun lopulla 1942 perustettiin sekä sos.dem. kunnallisjärjestön että Viipurin seudun työväen sivistystyöjärjestön. Sen puheenjohtajaksi valittiin raittiustoiminnasta tutuksi tullut opettaja August Ahto.³⁰

Sota oli rikkonut paljon, ja asuntojen korjaamisella oli yleisesti aloitettava. Lisäksi kauempana vallatuilla alueilla pyrittiin levittämään suomalaista kulttuuria ja sivistystä sikäläiselle, paikoilleen jääneelle asujaimistolle. Käytännössä Suomi toimi näillä alueilla miehittäjänä, ja varsinkin venäjänkielistä väestöä sijoitettiin erillisille leireille, osin hyvinkin karuihin, ellei suorastaan ankariin olosuhteisiin. Kansakouluja aloitettiin lapsia varten. Työväenopisto pyrittiin saamaan toimintaan Petroskoihin eli suomalaisittain nimettyyn Äänislinnaan.³¹

Myös Sivistysliitolle tarjoutui mahdollisuus osallistua sivistystyöhön Itä-Karjalassa ja Karjalan kannaksella, missä oli 1930-luvulla ollut vilkasta TSL-harrastusta. Sivistyksellisen toiminnan alue ei varmastikaan sellaisenaan ollut puheenjohtaja Väinö Voionmaalle vastenmielistä. Toimintaan valmistauduttiin jo syyskaudella 1941 liiton ja Kannaksen sivistystyötoimikunnan yhteisessä neuvottelussa.

Kokouksessa todettiin, ettei vielä ollut mahdollisuuksia varsinaisen sivistystyön käynnistämiseen, mutta mahdollisimman pian päätettiin ryhtyä järjestämään ”tilaisuuksia sivistävään vapaa-ajanviettoon”. Lisäksi luvattiin tarjota kannakselaisille mahdollisuuksia kouluttaa ilmaiseksi itseään

²⁹ Soikkanen 1987 s 416–419, 426–427.

³⁰ Soikkanen 1970 s 452–454, lainaus s 452.

³¹ Ks. Suomen historian pikkujättiläinen, esim. s 721, 725–726 (Antti Laine); Huuhka 1990 s 311–312.

TSL:n kirjukurssilla tai Työväen Akatemiassa tulevaa opastustyötä varten.³²

Sivistysliitossa pidettiin Karjalassa käynnistyvää sivistystyötä hyvin merkittävänä ”juuri nykyisissä ylimenokauden oloissa”, vaikka työ ehkä saattaisikin jäädä väliaikaiseksi ja hajanaiseksi. ”Henkistä voimaa tarvitaan raiskatun Karjalan rakentamisessa, ja sitä tarvitaan runsaasti heti alusta alkaen.”³³

Avustava järjestäjä Rauha Ikonen matkasi tammipakkasilla 1942 Viipurin seuduille ja Karjalan kannakselle. *Työläisopiskelijan* haastattelussa hän kuvaili kokemuksiaan. Pulmia oli monenlaisia. Alueen yli vyörynyt sota oli tuhonnut runsaasti rakennuksia, myös työväentaloja. Kokoontumistiloja ei paljoa ollut. Matkustaminen oli vaikeaa, elintarvikehuollossa oli joitakin ongelmia. Matkapuhujan yöpyminen oli monesti hankalaa. Kerrankin Ikonen joutui kahdeksan muun henkilön kanssa majoittumaan runsaan 3 m x 3 m suuruiseen huoneeseen, ”huoposet jalassa”, kun ulkona oli 32 astetta pakkasta.

Sivistystyön ensimmäisenä askeleena oli selvittää, keitä entisiä TSL:n toiminnassa mukana olleita oli palannut takaisin vallattuun Karjalaan. Rauha Ikonen tapasi Räisälässä ja Särkisalossa sekä Käkisalmessa muutamia kerhotoiminnan käynnistämistä kiinnostuneita henkilöitä. Kaikkien vaikeuksien keskellä odotettiin toiveikkaasti uutta kevättä ja kenties silloin käynnistyvää opintokerhoa.

Oiva Valavaara teki puolestaan samoihin aikoihin kolmen viikon mittaisen tutustumismatkan Laatokan Karjalaan. Hänkin havaitsi, että takaisin saapuneen väestön mieliala oli ”rohkea ja luottavainen”. Päivät olivat kuitenkin niin tiiviisti täynnä työtä ja arkisen elämän vaikeuksia, ettei mihinkään syvällisempään opintotoimintaan ollut mahdollisuuksia.

Harvoina vapaahetkinä kyllä kaivattiin virkistystä, viihdytystilaisuuksia tai iltamia. Valavaara käytti aikaansa matkalla juuri niiden valmisteluun. Hän arvioi toiveikkaasti, että ”vaikkakaan ei sivistystyömme tällä hetkellä voi sieltä näyttää mitään kauniita tilastonumeroita, niin vastaisuudessa tulee myös henkinen jälleenrakennustyö varmasti kantamaan kauniin sadon”.³⁴

TSL:n viihdytyskiertueet

Pitkään jatkuneen asem sodan kuluessa rintamalla oli kiinnitettävä paljon huomiota sotilaiden mielialan huoltoon ja henkisen vireyden ylläpitämiseen. Satoja tuhansia nuoria miehiä ja kymmeniä

³² Työläisopiskelija 7/1941, myös lainaus; myös OK:n ja jo sen edeltäjän parissa tehtiin runsaasti opintokerhotyötä Karjalan alueella, ks. Ojanen s 49.

³³ Työläisopiskelijan 8/1941 pääkirjoitus ”Kansansivistystyö takaisin vallatussa Karjalassa”, myös lainaukset.

³⁴ Rauha Ikonen ja Oiva Valavaaran haastattelut, myös lainaukset, Työläisopiskelija 2/1942, ”Sivistystyö alkaa takaisin vallatussa Karjalassa”. – Vuonna 1942 olivat avustavina järjestäjinä myös Vieno Sinisalo (myöh. Hämäläinen), joka työskenteli lähinnä naisjärjestöissä, ja työläiskirjailija Into Kallio, joka puolestaan toimi asutuskeskusten ammattityöväen parissa (toim. kert. 1942).

tuhansia nuoria naisia oli jatkuvasti valppaana rintamaolosuhteissa, viikosta toiseen, kuukaudesta toiseen. Se oli hengenvaarallista, rasittavaa ja hermoja kuluttavaa.³⁵ Sotaväsymystä vastaan oli kamppailtava, huhuja oli torjuttava.

Osa taistelujoukoista oli vuorollaan etulinjassa, vartio- ja partiointitehtävissä, ja osa oli taas levossa hieman kauempana rintamasta. Samoin huoltoporras sijaitsi kauempana etulinjan taisteluasemista. Juuri heille taaempana voitiin tarjota erilaisia mahdollisuuksia henkiseen virkistykseen, samalla kun siellä taustalla tehtiin varoiksi linnoitteita ja kunnostettiin tieyhteyksiä, huollettiin aseita ja varusteita, urheiltiin sekä metsästettiin ja kalastettiin taikka käytiin harvakseltaan kotilomilla. Puhdetöitäkin tehtiin, niin ajan kuluksi kuin rahan hankkimiseksi, päivärahan lisukkeeksi. Virkistystä tarjosivat lisäksi sotilaskodit eli sotilaskotisisarten ja myös lottien kanttiinit.

Rintamalohekelle saattoi tulla sen seudun sanomalehtiä, mistä yksikkö oli koottu. Oivallisen esimerkin tarjosi muun muassa Joensuun työväenyhdistys. Se tilasi omalla kustannuksellaan syksystä 1941 alkaen jatkosodan loppuun saakka 50 vuosikertaa Pohjois-Karjalan sos.dem. piirin lehteä eri joukko-osastoihin rintamilla.³⁶ Se ei ollut ainoa työväenjärjestö, joka näin toimi. Esimerkiksi Jyväskylän työväenyhdistys tilasi kaikille rintamalla olleille jäsenilleen piirilehti *Työn Voiman* ja lähetti heille myös paketteja terveisinä. Jäsenistä noin neljäsosa eli 80 oli rintamatehtävissä.³⁷ Savonlinnan työväenyhdistys tilasi sotavuosina rintamille viisi vuosikertaa *Suomen Sosialidemokraattia* ja 10–20 vuosikertaa piirin *Vapaus*-lehteä.³⁸ Tässä ei sovi unohtaa myöskään kotirintaman muuta apua. Esimerkiksi Ryttylän työväenyhdistyksen naisjaoston jäsenet muistivat kaikkia kylän rintamalla olevia miehiä ompelemalla ja neulomalla: sukkia, käsineitä, alushousuja.³⁹

Ilahduttavia olivat myös esimerkiksi kotikunnan lähettämät valtuuston edustajat, jotka tulivat kertomaan kuulumisia ja katsomaan miten pojat pärjäävät linjoilla. Vastaavasti kynäniekat kirjoittivat joskus korsun pöydänkulmalta rintamaterveisiä tai jopa runoja oman pitäjän lehteen.

Joukko-osastoissa oli erilaisia virkistys- ja samalla mielialanhuoltotehtäviä varten erityisiä valistusupseereita. Heidän tehtäviinsä kuului myös tarpeellisen tiedon välittäminen, ja luonnollisesti heidän odotettiin myös pitävän korvansa auki. He toimittivat rintamalehtiä, järjestivät koulutus-, esitelmä-, elokuva- ja muita viihdetilaisuuksia sekä kannustivat sotilaita urheiluun ja omatoimiseen

³⁵ Ville Kivimäki onkin kirjoittanut ”hermojen asemasodasta”: joskus traumat tulivat taistelun jälkeen esiin viiveellä, ja kokonaisuudessaan asemasodan psykiatriset tapaukset olivat ”monimutkaisempi vyyhti kuin taisteluvaiheiden suoremmin välittömistä sotakokemuksista johtuneet tapaukset” (Kivimäki s 76–82, lainaus s 81).

³⁶ Järvelin s 251; lisäksi yhdistys osallistui monien muiden tavoin Työväentaloja Karjalaan -keräykseen sekä antoi varoja sotaorvoille, Joensuun aseveljille ja paikalliseen työväen sivistystyöhön; vastaavaa tekivät lukuisat sos.dem. järjestöt.

³⁷ Tapiola 1968 s 248.

³⁸ Virtanen s 326.

³⁹ Varis s 46; kylän lapsiperheitäkin autettiin valmistamalla vauvan vaatepakkauksia.

opiskeluun niissä puitteissa mitä korsuelämä mahdollisti. Työssä oli jatkuvasti omat haasteensa, kuten Helena Pilke on kuvannut. Havainnollisena esimerkkinä toukokuussa 1942 tallentui Kannaksen Ryhmän valistusohjeeseen: ”Sotilaat pyrkivät kaiken, mitä heille esitetään, leimaamaan propagandaksi.”⁴⁰

Toinen puoli asiassa olivat sitten erilaiset viihdytyskiertueet, joita puolustusvoimien ja päämajan organisoimana järjestettiin. Mukana oli laajalti maan eturivin näyttelijöitä, teatteriryhmiä, muusikkoja, laulajia, tanssijoita, voimisteluryhmiä, oopperatähtiä ja elokuvatähtiä, oli sirkusväkeä, taikureita, humoristeja – jokaiselle jotakin. Elokuviakin esitettiin. Joitakin yksittäisiä ohjelmallisia kiertueita oli itse asiassa ollut jo YH:n aikana syksyllä 1939, mukana silloinkin myös TUL:n urheilijoita ja naisvoimistelijoita.

Jatkosotaan valmistauduttiin tässäkin asiassa paremmin. Ensimmäinen varsinainen kiertue käynnistyi jo heinäkuussa 1941. Kotirintamalle ja myös rintamille radioidut asemiesillat olivat oma ohjelmallinen toimintamuotonsa. Muutama rintamaradiokin eri lohkoilla lähetti rintamamiehille ohjelmiaan. Kaikki tällainen kulki luonnollisesti käsi kädessä TK-kuvaajien, -piirtäjien ja -kirjoittajien toiminnan kanssa, sotasensuuria toki alati muistaen. Sotasairaaloitakaan ei viihdetoiminnassa unohdettu.⁴¹

Myös Sivistysliitto oli halukas kantamaan kortensa kekoon Karjalan alueella mielialojen kohentamiseksi. Liiton järjestäjien tekemien matkojen kokemusten avulla liitto käynnisti kaksi ohjelmallista kiertuetta maaliskuussa 1942 vanhoilla suomalaisseuduilla. Rauha Ikonen, Aino Hirvi ja Toivo Käkönen kiersivät ensin 12 paikkakunnalla Käkisalmen ympäristössä pitämässä iltamia pääosaltaan siviiliväestölle. Käytännön apua saatiin sotilasviranomaisilta.

Iltamaohjelmassa oli puheita, esitelmiä, lausuntaa, musiikkia, yhteislaulua ja myös pieni näytelmä. Muutamassa paikassa ohjelma-apua saatiin lisäksi paikalliselta väestöltä. Tällaisia henkisesti virkistäviä tilaisuuksia todella tarvittiin levottomana aikana. Siitä olivat osoituksena suuret yleisöjoukot, esimerkiksi Vuoksen varrella Räisälän kylässä peräti 320 henkeä. Yleisöä saapui tapahtumaan hyvinkin kaukaa.

Toinen, vähintään yhtä menestyksellinen kiertue järjestettiin TSL:n ja Kulutusosuuskuntien Keskusliiton yhteisvoimin pohjoisempaan Laatokan Karjalassa. Juhlatilaisuuksien sarjaa kutsuttiin yhteisnimellä ”kotiinpaluujuhla karjalaisille”. Muodoltaan ne muistuttivat osuuskauppajuhlia ja ne järjestettiin yhteistyössä paikallisten osuusliikkeiden kanssa. Sekin Karjalan alue oli soti-

⁴⁰ Ks. esim. Helena Pilke: Omat haukkuivat politrukeiksi. Jatkosodan valistusupseerit. Helsinki: Docendo 2018, eri kohdin, Kalle Lehmuksen hahmotelmista ja toiminnan lähtökohdista ks. s 18–23, lainaus s 11.

⁴¹ Ks. esim. Viljo Korpela: Niin se on poijaat. Viihdetaiteilijat sodissamme 1939–1945. Helsinki: WSOY 1991, eri kohdin, talvisodan ajasta s 15–20, jatkosodan kiertueiden lähtökohdista s 25–32; ks. myös Jatkosodan pikkujättiläinen s 561–575 (Veli-Matti Syrjö); Lehtinen s 196–223; Pilke s 104–106; Vihonen s 198–214, 238–239.

lashallinnon alaista, ja yhteistyökumppanina olivat siten myös sotilasviranomaiset.

Kiertue alkoi Salmin vanhan rajapitäjän Tuleman kylässä, minne kokoontui peräti tuhannen hengen suuruinen yleisöjoukko. Muuallakin väkeä oli satamäärin, viimeisessä juhlapaikassa Sortavalassa oli koolla kaikkiaan 600 henkeä.

Kiertueen ohjelmansuorittajina olivat KK:n luennoitsija Arvi Jovero, TSL:n kerhoneuvoja Oiva Valavaara ja laulaja Aapo Similä. Ohjelmassa oli puheita, kansanlauluja kanteleen säestyksellä sekä elokuva. Lisää ohjelmanumeroita saatiin paikalliselta väestöltä. Muutamalla paikkakunnalla mukana kiertueen matkassa oli vielä Porin Rykmentin soittokunta.

Kiertuetta varten kootun ”huvitoimikunnan” matka ulottui kahden kuukauden aikana kaikkiaan 24 paikkakunnalle, missä järjestettiin 26 erilaista juhlatilaisuutta kouluilla, kunnantaloilla, työväen- ja suojeluskunnantaloilla, yksityisasunnoissa, kahviloissakin. Yleisöä kertyi kaiken kaikkiaan 7200.⁴²

Näyttää siltä, että ponnistuksista huolimatta opintotoimintaa ei saatu pysyvästi vireille esimerkiksi Karjalan kannaksen alueella. Rauha Ikonen kirjoitti *Työläisopiskelijassa* aiheesta pienen tauon jälkeen jälleen vuonna 1943 ja toivoi työn aloittamista sekä erityisesti sivistystyöjärjestön perustamista. Hän totesi, että ”vaikeuksia on tietenkin paljon”. Mutta jos harrastusta olisi riittävästi, ”niin kyllä me pystymme voittamaan ulkoiset vaikeudet”.⁴³

Suuremmissa asutuskeskuksissa, kuten Viipurin kaupungissa, toimintaa kyllä oli jollain tavalla jatkuvammin. Laatokan pohjoisrannalla Sortavalassa järjestettiin vielä huhtikuussa 1944 opinto-ohjaajakurssit, joiden vetäjänä oli kerhoneuvoja Paavo Niemi. Ajankohdan suurista jännityksen aiheista huolimatta mukana oli parikymmentä henkilöä eri puolilta Karjalaa.⁴⁴

- - -tietolaatikko

R. H. OITTINEN, ”MONIPUOLINEN JA HUMANISTINEN KULTTUURIVAIKUTTAJA”⁴⁵

Filosofian maisteri Reino Henrik Oittinen oli Sivistysliiton palkkalistoilla vajaan seitsemän vuotta, mutta hän ehti sinä aikana painaa liiton toimintaan lähtemättömät jälkensä. Kun TSL:n sihteeri Pekka Railo siirtyi syyskuun alussa 1942 Helsingin kaupungin kansakoulujen tarkastajaksi, ei sihteerin tehtävää julistettu lainkaan avoimeksi, vaan 30-vuotias Oittinen valittiin siihen suoraan,

⁴² Työläisopiskelija 3/1942, 5/1942. – Karjalassa oli sivistys- ja muissakin valistustehtävissä lisäksi useita Työväen Akatemian käyneitä, ks. Hugo L. Mäkinen: Akatemialaiset Viipuria jälleenrakentamassa. Työläisopiskelija 3/1942.

⁴³ R. I. [Rauha Ikonen]: Työväen sivistystyöjärjestö Karjalan Kannaksella. Työläisopiskelija 9/1943, myös lainaukset.

⁴⁴ Työläisopiskelija 4/1944, 5/1944; ks. myös Hannu Soikkanen 1970 s 453–454.

⁴⁵ Näin luonnehti, tosin vain yhdellä monista mahdollisista tavoista, R. H. Oittista (1912–1978) hänen

hänet kutsuttiin tehtävään. Hän oli monella tavalla ehtinyt valmistautua tähän sivistystyön tehtävään.

Veturinkuljettajan poika Reino Oittinen aloitti kansakoulunsa vuonna 1919 Helsingissä, mutta perheen muutettua Tampereelle muutaman vuoden kuluttua jatkui opintie siellä. Jo 11-vuotiaana hän liittyi sos.dem. raittiusjärjestön paikalliseen lastenosastoon. Kuusi vuotta myöhemmin hän laati ensimmäiset julkiset sanomalehtikirjoituksensa. Ikätoverinsa ja lyseokaverinsa Raoul Palmgrenin hän johdatti sosialistisen kirjallisuuden pariin. Vaikka sitten myöhemmin 1930-luvulla aatteelliset tiet erkanivat, heidän keskinäinen yhteytensä säilyi vuosikymmenien ajan.

Kaverukset joutuivat kokemaan monella tavalla lapualaishengen ikäviä ilmentymiä koulussaan. Oittinen jopa erotettiin ylioppilaskirjoitusten vuonna koulun toverikunnasta, kun oli osallistunut työväen vappukulkueeseen. Palmgren erosi samalla vapaaehtoisesti. Ylioppilaana molempien opinnot jatkuivat Helsingin yliopistossa. Oittinenkin liittyi samalla Akateemisen sosialistiseuran jäseneksi ja toimi myös sen sihteerinä ennen seuran nopeaa radikaalistumista.

Yliopistossa opinnäyte vuonna 1934 käsitteli Karl Marxia, ja seuraavaksi hän ryhtyi suunnittelemaan väitöskirjaa työväenliikkeen vanhasta mestarista N. R. af Ursinista. Aineistoa kertyi, mutta työ ei koskaan valmistunut. Oittinen suoritti eräitä yliopistollisia arvosanoja valmistumisensa jälkeenkin. Viljo Ripatti on luonnehtinut, että R. H. Oittinen oli kyllä marxilainen vaan ei radikaali. Hän suostui kirjoittamaan Marxista vielä vuonna 1937 ASS:n julkaisuun, vaikka yhdistys oli silloin jo kokonaan vasemmistolaisilla linjoilla.

Monena kesänä Oittinen pääsi työskentelemään *Suomen Sosialidemokraatissa* kesätoimittajana. Merkittäväksi kokemukseksi muodostui osallistuminen kuuden viikon mittaiseen Geneve-kouluun huhti-kesäkuussa 1934. Pohjoismaisten työväen sivistysjärjestöjen tukeman koulun ja opintojen keskuspaikka oli Sveitsin Genevessä, mutta opintoviikkojen kuluessa tutustuttiin myös Ruotsiin, Tanskaan, Saksaan, Hollantiin, Belgiaan, Sveitsiin ja Ranskaan. Sen jälkeen Oittinen vielä itse kävi tutustumassa Saarín alueeseen ja myös Saksaan, missä natsiaate hätkähdyttävästi vahvisti jalansijaansa.

Koulusta oli sekin hyöty, että ruotsin kieli koheni ja ranskaakin pääsi opiskelemaan. Mielenkiintoinen rinnastus varhaisempiin TSL:n toimihenkilöihin oli siinä, että Oittinenkin kannatti kansainvälistä apukieltä: hänestä tärkein oli esperanto. Toinen merkittävä kansainvälinen kokemus oli kesällä 1938 kansainvälisen työjärjestön ILO:n kongressi Genevessä. Oittinen osallistui SAK:n sihteerin E. K. Louhikon avustajana.

Mies etsi tehtäväänsä ja paikkaansa yhteiskunnassa. Vuonna 1935 hänet valittiin Valkeakosken kauppalan työväenopiston johtajaksi. Samana vuonna hän myös avioitui viipurilaissyntyisen Ellen

Valtosen kanssa. Vuoden 1938 alussa he siirtyivät Jyväskylään, kun Oittisesta tuli *Työn Voiman* päätoimittaja. Siinä työn sivussa valmistui myös Jyväskylän työväenyhdistyksen 50-vuotishistoriateos.

TSL:n tehtäviin ja takaisin pääkaupunkiin R.H. Oittinen siirtyi sitten lokakuussa 1938. Koti löytyi Töölönkadulta. Suurin osa Oittisen työrupeamasta Sivistysliitossa liittyi sotavuosiin ja niistä aiheutuneisiin poikkeuksellisiin oloihin. Ilmeisesti juuri olojen epävakaisuus kirvoitti Oittisen kynästä korostuneen runsaasti kansanvaltaa ja sivistyksen merkitystä sekä työväenliikkeen yhteistoimintaa ja sen kulttuuripoliittisia tavoitteita kuvaavia kirjoituksia.

Oittinen kuuluu suomalaisen työväen sivistysliikkeen suurten hahmojen joukkoon. Viljo Ripatin mukaan ”Oittinen jatkoi siitä, mihin Voionmaa lopetti”. Arvioon on Oittisen monialaisuutta ajatellen hyvin vahvat perusteet. Tosin toisaalta on sangen vaikeaa laittaa eri aikoina ja eri tilanteissa toimineita liiton keskeisiä henkilöitä varsinaiseen merkittävyysjärjestykseen. Tässä riittänee todeta, että myös Oittisen edeltäjällä, Pekka Railolla, oli oma hyvin merkittävä panoksensa liiton kehittämisessä. Sama koski tienraivaajana toiminutta Hj. Eklundiakin, unohtamatta esimerkiksi Arvi Hautamäkeäkään. Jokaisella oli tonttinsa ja ansionsa.

Suurimman osan ajastaan TSL:n palveluksessa R. H. Oittinen toimi opintosihteerin ja liiton sihteerin tehtävissä puheenjohtaja Väinö Voionmaan läheisenä avustajana ja monien ajatusten toteuttajana. Oittinen itsekin oli ”ideoita täynnä”, mutta monia hänen ehdotuksiaan päästiin toteuttamaan vasta myöhemmin, rauhan tultua. Hän oli pitkään myös SDP:n kasvatustoimikunnan jäsenenä.

Oittinen kirjoitti persoonallisella, asiallisen perusteellisella, kiihkottomalla tavalla. Hänen antinsa Sivistysliitolle niin puheissa, luennoissa kuin kirjoituksissakin oli hyvin pitkälle henkinen, myönteiseen tulevaisuuteen uskova, uutta luova ja toiminnan sisältöjä hahmottava.

Syyskuun alussa 1945 Oittinen siirtyi Työväen Akatemian johtajaksi. Siellä hän oli muistikuvien mukaan hyvä ja samalla verraten vaativa luennoitsija. Työväenliikkeessä jo tuolloin tavallinen sinuttelu ei häntä saanut mukaansa. Akatemian aikanakaan Oittisen panos TSL-toiminnassa ei vähentynyt, vaan eräin osin se jopa vahvistui. Vuonna 1947 hänet valittiin liiton varapuheenjohtajaksi. Sen jälkeen hän oli vielä pitkään lukuisissa luottamustehtävissä Sivistysliiton edustajana. Kotiosoite pääkaupungissa vaihtui moneen kertaan: Lauttasaari, Munkkiniemi, Kaivopuisto. Poika Heikki syntyi vuonna 1948; hänestä tuli koulu- ja opiskeluvuosien jälkeen autoinsinööri.

Oittisen historianharrastus tuotti monien artikkelien ohella myös vankan perusteoksen *Työväenkysymys ja työväenliike Suomessa* (1948, 2. p. 1953, 288 sivua), joka julkaistiin Suomen kulttuurirahaston sarjassa Aikamme kulttuuri. Vuonna 1949 julkaistuun SDP:n 50-vuotisjuhlajulkaisuun Oittinen kirjoitti laajan artikkelin Suomen työväenliikkeen synnystä. Hän oli

pitkään mukana myös muun muassa eräiden tietosanakirjojen toimitustyössä. Vuodesta 1945 alkaen hän oli kahden vuosikymmenen ajan Työväen Arkiston säätiön hallituksen puheenjohtaja.

Oittisen työ sivistysliikkeen ja koko maankin hyväksi sekä kulttuuripoliittisena vaikuttajana sai ajan myötä aivan uusia ulottuvuuksia. Erittäin merkittävä oli esimerkiksi hänen osuutensa SDP:n vuoden 1952 periaateohjelman laatimisessa. Myöhemmin R. H. Oittinen oli keskeinen hahmo peruskoulunuudistuksessa niin opetusministerinä viidessä hallituksessa vuosien 1948–68 välisenä aikana kuin kouluhallituksen pääjohtajanakin vuosina 1950–72. Ministerin arvonimen hän sai vuonna 1971.

Viljo Ripatin mukaan R. H. Oittinen ”jätti työnsä jäljet harvinaisen laajalle yhteiskunnan sektorille”. Pääasiallinen elämäntyö jakautui kolmelle alueelle: työväen sivistysliikkeelle, sosialidemokraattiselle puolueelle ja koulunuudistukselle. Ja lisäksi: ”Kullakin näistä alueista hän on ollut sekä näkijä että tekijä, kussakin näistä toimintapiireistä hän on ollut merkkimies, jolla ei ole monta vertaista.”⁴⁶

- - -

Työväen kirjarengas hakee tehtävänsä

Talvisodan takia keskeytyivät valmistelut Työväen kirjarengaan (TKR) julkaisutoiminnan aloittamiseksi. Kirjarengas piti laajentaa työväestölle tarjottavan kirjallisuuden valikoimaa. Asiassa päästiin etenemään vasta välirauhan kuluessa. Syksyllä 1941 suunniteltiin ilmestymään kaksi teosta, TSL:n sihteerin Pekka Railon *Tie sosialistiseen suunnitelmatalouteen* ja venäläisen kirjailijan Maxim Gorkin *Lapsuuteni*. Niitä ehdittiin jo mainostaa Sivistysliiton *Työläisopiskelijassakin*.⁴⁷

Uusi sota keskeytti kuitenkin jälleen suunnitelmat. Liiton toimikunnassa pohdittiin syyskuussa 1941 tilannetta ja esitettiin Kirjarengaan toimikunnassa olleille, ettei Gorkia olisi syytä nyt muuttuneissa oloissa toistaiseksi julkaista.⁴⁸

Julkaisutoiminta saatiin sitten alulle seuraavana vuonna 1942 ja ilman Gorkia. Ensimmäisinä julkaistiin Railon *Tie yhteiskunnalliseen suunnitelmatalouteen* – nimi oli hieman muuttunut aiemmin ajatellusta – ja vuoden 1917 tapahtumia Ruotsissa kuvaileva Albert Vikstenin romaani *Töyräillä nousee myrsky*. Seuraavina romaaneina olivat Nini Roll Ankerin *Rihman varassa*, Karin Boyen *Kallokaiini* sekä kirjoituskokoelmat *Suomalaisia sosialisteja* I (1943), II (1944) ja III (1947).

⁴⁶ Ripatti 1992 s 10–67, 78–105, 119, 124–126, 296–301, lainaukset s 294–295; ks. myös Oittinen 1969 s 7–8 (julkaisijan eli TSL:n alkusanat); Pikkusaari 2014 s 78–82; R. H. Oittisen perintö, eri kohdin, esim. TSL:n osalta s 60–64 (Jorma Turunen); P-o [Pirkko eli Lyyli Takki]: Mies paikallaan. Työläisopiskelija 4/1949; ks. valikoima Oittisen julkaisuja Oittinen 1969 s 213–215.

⁴⁷ Työläisopiskelija 5/1941.

⁴⁸ Tmk pk 3.9.1941, myös lainaus.

Viimeksi mainitut sisälsivät työväenliikkeen merkittävien vaikuttajien pienoiselämäkertoja. Ykkösosassa oli muun muassa R. H. Oittisen laatima kuvaus Nils Robert af Ursinista; hänestä Oittinen suunnitteli väitöskirjaa. Artikkelit tarjosi sittemmin lisäksi pohjan yli kahta vuosikymmentä myöhemmin julkaistuu elämäkertatekstiin Tiennäyttäjät-sarjan ensimmäisessä osassa.⁴⁹

TSL:n toimisto Helsingin työväentalolla hoiti käytännössä TKR:n toimintaa. Jäseneksi liittyvän tuli maksaa 10 markan liittymismaksu (laskennallisesti noin kaksi euroa) ja sitoutua samalla ostamaan vähintään kaksi renkaan julkaisemaa kirjaa. Vuoteen 1944 mennessä jäseneksi liittyi 2380 henkilöä. Kirjoja julkaistiin vuosittain kahdesta neljään.

Kirjankustannusalalla oli 1930-luvulta alkaen ollut erilaisia pyrkimyksiä saada aikaan vapaamielisempää julkaisutoimintaa. Monien pohdintojen ja vaikeuksien jälkeen perustettiin kesäkuussa 1941 Kustannusosakeyhtiö Tammi. Virikkeen perustamiseen toi Untamo Utrion mukaan KK:n hallintoneuvoston puheenjohtaja Väinö Tanner osallistuttuaan vuonna 1940 Tukholmassa osuustoiminnallisen Kooperativa Förbundetin (KF) vuosikokoukseen. Ajatus oli, että myös Suomessa osuusliikkeen oli syytä ryhtyä kirjankustantajaksi.

Sota-ajan vaikeuksien takia käytännön toimintaan päästiin vasta vuonna 1943. Perustajina olivat Kulutusosuuskuntien keskusliitto KK, Osuustukkukauppa OTK, Palo- ja tapaturmavakuutusyhtiö Kansa, Osuusliike Elanto, ammatillinen keskusjärjestö SAK ja Työväen Sivistysliitto. Jälleen kerran TSL oli mukana uutta luomassa. Se lunasti kuusi osaketta yhteisarvoltaan 10 000 mk (rahanarvonlaskurin mukaan runsaat 1800 euroa).⁵⁰

Tammi tuli Sivistysliiton hoitaman Kirjarenkkaan rinnalle tavallaan kilpailijaksi. Yhteistyö saatiin kuitenkin sopimuksella aikaan. Se toimikin hyvin usean vuoden ajan.

Sivistysliitto teki marxilaisuuden ja sosialismin kysymysten harrastajille suuren palveluksen kustantamalla syksyllä 1945 aihepiiristä artikkelikokoelman *Sosialismia kohti* (243 sivua). Kirjoittajina olivat K. H. Wiik, Pekka Railo, Yrjö Kallinen, Yrjö Ruutu, Into Kallio, Lasse Jaakkola ja Tyyne Leivo-Larsson. Se julkaistiin TKR:n puitteissa, kuten myös seuraavana vuonna J. W. Kedon kirjoittama *Marxin sosiologian peruspiirteet* (114 sivua). Se oli laadittu TSL:n toivomuksesta ja oli sekin liiton kustantama. Tämän kansantajuksen esityksen takakannessa mainittiin, että useimmat renkaan julkaisemista kirjoista oli jo loppuunmyyty, mutta saatavilla olivat vielä Kedon ja Boyen teosten ohella viimein julkaistu Maxim Gorkin *Lapsuuteni*, ruotsalaisia novelleja sisältänyt *Vapaasunnuntai* ja edellä mainittu *Sosialismia kohti*. Vuoden 1945 kirjoja oli myös Martin Andersen-Nexön *Ditte, ihmislapsi*. Gorkista julkaistiin pian toinen painos.

⁴⁹ R. H. Oittinen: N.R. af Ursin, teoksessa *Tiennäyttäjät* 1, s 11–66 (Oittinen 1967).

⁵⁰ Tammen perustamisesta ja toiminnasta ks. Untamo Utrio: 25 vuotta kustannustoimintaa, teoksessa Tammen neljännesvuosisata. Helsinki: Tammi 1968 (Utrio 1968), s 22–24; Työläisopiskelija 8/1944; Utrio 2010 s 229. – Väli rauhan vuonna 1940 sai alkunsa vasemmistososialistien ja kommunistien sekä eräiden kulttuuriradikaalien yhteisvoimin Kansankulttuuri Osakeyhtiö (Utrio 1968 s 23; Rinne s 123).

Tammi julkaisi esimerkiksi vuonna 1946 amerikkalaisen Ernest Hemingwayn teoksen *Jäähyväiset aseille*; suomentajana Hugo L. Mäkinen. Tämäkin kirja oli tarjolla myös Kirjarengas jäsenille. Sivistysliiton tehtävissä toimivan Into Kallion omaelämäkerrallinen pienoisromaani *Takaisin elämään* julkaistiin yhteistyössä vuonna 1948. Kirja kertoi työläisopiskelijan henkisestä kehityksestä ja ponnisteluista 1930-luvun talouspulpan vuosina.

Yrityksistä ja mainostamisesta huolimatta TKR:n jäsenmäärä ei kuitenkaan kohonnut missään vaiheessa suuremmaksi kuin noin 3500. Kun Tammi ja lisäksi myös Kansankulttuuri saattoivat kustannustoiminnassaan toteuttaa paljolti sitä työväenhenkistä ja kansainvälistä ohjelmaa mikä Työväen kirjarengasallakin oli ohjelmassaan, heikkenivät sen toiminnan edellytykset. Into Kallion romaani kuului viimeisiin rengas jäsenille jaettuihin, Tammen kustantamiin kirjoihin. Kirjarengas julkaisi toimintavuosinaan kaiken kaikkiaan kymmenen kaunokirjallista ja kuusi tietoteosta. Se lopetettiin vuonna 1948.⁵¹ Tammi kehitteli myöhemmin, vuonna 1949, oman jonkin aikaa toimineen kirjapiirinsä.⁵²

TSL ja varhaisnuorisotyö

Sivistysliitto joutui sotavuosina mukaan myös työväenliikkeen varhaisnuorisotyöhön. Se johtui lähinnä R. H. Oittisen henkilökohtaisesta mielenkiinnosta asiaan. Hän oli Ruotsin matkoillaan jo 1930-luvun alussa tutustunut sikkäläisen työväenliikkeen varhaisnuorisotoimintaan, jonka ”unga örnar” oli helposti suomennettavissa nuoriksi kotkiksi.

Sota-aikana koettiin toiminta nuorten ja lasten parissa entistä tärkeämmäksi. Työläisnuorisoliittokin pyrki tekemään itseään tutummaksi nuorten keskuudessa, ja sen jäsenmäärä saatiinkin kasvuun. Vaikka TSL ei suoranaisesti toiminut lasten tai varhaisnuorisoin parissa, se oli mukana järjestämässä syyskuussa 1942 Työväen Akatemiassa varhaisnuorten ohjaajien kurssia. Yhteistyökumppaneina olivat TUL, sos.dem. työläisnuorisoliitto ja sos.dem. raittiusliitto.

Osallistujia ilmoittautui nelisenkymmentä, eikä enempää olisi mukaan mahtunutkaan. Lisää

⁵¹ Janne Hakulinen: TKR:n ja Tammen yhteistoiminta. Työläisopiskelija 3/1944; Utrio 1968 s 23; Ripatti 1992 a 131; Työväen Sivistysliitto vuonna 1946 s 17.

⁵² Ks. laajemmin Työläisopiskelija 6/1945, 5/1949. – Kolme vuosikymmentä myöhemmin Tammi käynnisti uuden kirjakerhon muiden vastaavien menestyksen vanavedessä. Kansan Kirjarengas aloitti houkuttelevin perustajajäsentarjouksin 1979. Sitä mainostettiin nimenomaan työväenliikkeen omana kirjakerhona. Mainostajiksi saatiin esiteaineistoon muun muassa Väinö Linna ja Arvo Turtiainen. Tammen ohella kuukaudenkirjojen tarjonnassa oli myös WSOY:n, Otavan ja Kansankulttuurin julkaisemia teoksia, maailmankirjallisuuden mestareiden töitä, suomalaisten työläis- ja kansankuvaajien parhaita romaaneja. Valikoimaa hahmotteli neuvottelukunta, johon kuului kirjailijoita sekä työväen sivistysliikkeen edustajia. Kirjat olivat järjestään korkeatasoisia (kirjoittajina esim. Jack London, Toivo Pekkanen, Maksim Gorki, Pentti Haanpää, Elvi Sinervo, Moa Martinson, John Steinbeck, Lassi Sinkkonen, Alpo Ruuth). Painetun kirjallisuuden merkityksen muuttuessa tämä uusi kirjarengas lopetti yrityksen varsin pian (esitteet kirjoittajan

kursseja suunniteltiin tulevalle talvelle.⁵³

Kurssit olivat ilmaus niistä suunnitelmista, joita sekä työläisnuorisoliitolla että sos.dem. raittiusliitolla oli jo ollut Ruotsin mallin mukaisen, noin 13–17-vuotiaille tytöille ja pojille tarkoitetun toiminnan aikaansaamiseksi. Sivistysliiton sihteeristä R. H. Oittisesta tuli luontevasti puheenjohtaja neuvottelukuntaan, jossa suunniteltiin varhaisnuorisotoimintaa. Työn pohjana olivat neuvottelukunnan puheenjohtajan laatimat periaatteet.

Neuvottelukunnan suunnitelmat vakiintuneen toiminnan aikaansaamisesta kohtasivat kuitenkin sos.dem. työläisnuorisoliitossa vastarintaa. Nuorisoliitto sivuutti neuvottelukunnan sekä samalla siis myös Oittisen ajatukset ja otti asiassa aloitteen itselleen. Se käynnisti vuonna 1943 Nuorten kotkien toiminnan. Se saikin nopeasti ilmaa siipiensä alle ja toiminta virisi laajaksi – yhä edelleenkin jatkuvaksi.⁵⁴ Vaikka Sivistysliitosta ei tullutkaan suoranaista isää tai äitiä varhaisnuorisotoiminnalle, se oli näin joka tapauksessa välillisesti vaikuttamassa Nuorten kotkien maanlaajuisen toiminnan käynnistymiseen.

--- tietolaatikko

KIRKKO JA ”SOSIAALINEN HERÄTYS”

Sota-ajan poikkeusolot nostivat esiin monia erilaisia Sivistysliittoon kohdistuneita toiveita ja odotuksia. Liitolla ei ollut alun alkaen varsinaisesti mitään tekemistä maan kummankaan kansankirkon tai yleensä hengellisen elämän kanssa, ei puolesta eikä vastaan. Varmaan näitä aiheita kosketeltiin ilman liiton opastustakin joissakin opintokerhojen tilaisuuksissa tai kerholaisten tavatessa.

Aloite kirkon ja työväenliikkeen suhteiden pohdintaan tuli vuoden 1943 alussa evankelisluterilaiselta kirkolta. Kun Tampereella järjestettiin tammikuussa kirkkopäivät, esiintyi yhtenä pyydettyinä puhujana Työväen Akatemian vt. johtaja Arvi Hautamäki. R. H. Oittisen luonnehdinnan mukaan hän kuitenkin puhui ”yksityisenä asianharrastajana” ja lisäksi enemmänkin työväen ”henkisestä kehityksestä” kuin suhteesta kirkkoon. Oittinen kirjoitti kirkkopäivien antaman sysäyksen pohjalta kirkon ja työväenliikkeen suhteesta kevättalven *Työläisopiskelijaan*.

Oittinen arvioi liiton lehdessä, että kirkon ilmaisema uusi asenne johtui siitä, että nyt oli kaikin tavoin etsittävä keinoja, joilla ”tämän kansan kestämissä saataisiin lujitetuksi”. Entinen yhteiskunnallinen jako ”varsinaiseen kansaan ja työväkeen” ei enää tullut kysymykseen. Kaikille yhteiskunnan piireille oli varattava samat oikeudet. Tätä kautta oli kirkon väen parissa oivallettu, että ”työväenliikkeen pyrinnoilläänkin on oikeutensa”. Näin Oittisen mukaan ”sosiaalinen herätys” oli

kokoelmassa).

⁵³ Pohjanmaan Kansa 12.9.1942 (Oittisen haastattelu). – Olavi Hurri kiinnitti kirjoittajan huomion artikkeliin.

⁵⁴ Ks. Ripatti 1992 s 81–82; Laakso, Åberg s 94–95.

tunkeutunut vähitellen kirkonkin pariin.

Mielenkiintoisella tavalla Oittinen arveli, että erityisesti nuoremman papiston keskuudessa oli asiassa vaikuttanut nimenomaan asevelihenki. Moni heistä oli rintamalla huomannut, ”ettei sosialisti ole huono ihminen vain sen takia, että hän on sosialisti, vaan [hän on] kansalainen, jonka aatteelliset pyrkimykset saattavat olla hyvinkin jalot, korkeat, vieläpä monessa suhteessa lähellä kristillisiä ihanteita, vaikkei hän sitä tunnustaisikaan”.

R. H. Oittinen ei kirkkoon kuulunut. Kirjoituksessaan hän pohti myös muun muassa syitä miksi kirkon ja työväenliikkeen välillä oli etäisyyttä. Oli vielä paljon niitäkin pappeja, jotka olivat ”sangen innokkaita” vaikeuttamaan työväenliikkeen toimintaa. Tekstissä oli muutamia terävähköjä, ilmeisen henkilökohtaisia painotuksia, jotka eivät olleet yleensä rauhalliselle kirjoittajalle aivan tyypillisiä. Hän kuitenkin korosti, ettei halunnut kirjoituksellaan verestää vanhoja ennakkoluuloja, vaan lähestyä asiaa tosiasiaihin pohjalta.

Loppuyhteenvetona Oittinen totesikin, että työväenliikkeessä oli ”pantava mielihyvin merkille se, että kirkon piirissä aletaan vähitellen antaa arvoa niille arvoille, joiden puolesta työväenliike on taistellut koko olemassaolonsa ajan”.

Ajan muuttumisesta kertoi sekin, että kirkkopäivien yhteydessä *Suomen Sosialidemokraatti* julkaisi pääkirjoituksen kirkon ja työväestön suhteista. Lisäksi lehdessä julkaistiin kokonaisuudessaan kouluhallituksen pääjohtajan L. Arvi. P. Poijärven päivillä pitämä puhe. Filosofian tohtori, reservin kapteeni ja talvisodan Ässärykmentin mies Poijärvi oli Aseveliliikkeen keskeisiä henkilöitä.

Sivistysliittoa pyydettiin hieman myöhemmin asettamaan edustaja Suomen kirkon seurakuntatyön keskusliiton sosiaalitoimikuntaan. Oittinen neuvotteli asiasta SAK:n kanssa, ja tuloksena oli, että hänet itsensä nimettiin huhtikuussa 1943 täksi edustajaksi.⁵⁵

Samaan aikaan Stalingradissa

Maaillmansodan taistelut ja rintamasuuntien muutokset heijastuivat suomalaisen sivistystyön jatkumisen edellytyksiin moninaisin tavoin niin kotimaassa kuin kauempana maailmallakin. Vaikutukset eivät luonnollisestikaan olleet välittömiä ja suorita vaan välillisiä. Yhtä kaikki niitä oli.

Vuoden 1942 kesällä natsi-Saksa onnistui puhaltamaan hyökkäysrytykseensä uutta liekkiä ja sen joukot etenivätkin vuoden loppuun mennessä Neuvostoliiton alueella itään aina Stalingradin lähettyville saakka. Mutta siihen massiivinen hyökkäys pysähtyi. Neuvostojoukot kykenivät

⁵⁵ ”Kirkko ja työväenliike”, Oittinen 1969 s 36–39, myös lainaukset, alun alkaen Työläisopiskelijassa 2/1943; ks. myös Ripatti 1992 s 84–86.

pitämään asemansa vuoden 1943 alussa kiivaissa taisteluissa kaupungin omistuksesta, ja sivustahyökkäyksin saarrosetettiin valtava saksalaisarmeija mottiin. Saksalaisjoukkojen antautuminen ja vangituksi joutuminen merkitsi maailmansodassa käännekohtaa. Sen jälkeen alkoi neuvostojoukkojen vääjäämätön hyökkäyspaine suuntautua kohti länttä vastarintaa tekevien saksalaisvoimien perääntyessä.

Sodasta huolimatta Neuvostoliitto onnistui pitämään yllä ja jopa voimallisesti vahvistamaan teollista tuotantoaan, myös ase-teollisuutta. Monia tehtaita oli siirretty idän suuntaan, kauemmas rintamista. Lisäksi erityisesti Yhdysvaltain erittäin runsas ja monipuolinen materiaaliapu auttoi neuvostojoukkoja.⁵⁶ Muutenkin liittoutuneiden yhteistoiminta tiivistyi. Neuvostoliitto päätti lakkauttaa Kominterninkin keväällä 1943, kun se oli pahoin hiertänyt Stalinin ja länsiliittoutuneiden välejä. Saksalaisjoukkojen selustassa lisääntyivät kaikkialla sissien ja partisaanien iskut. Länsiliittoutuneiden tehokkaat ilmahyökkäykset voimistuivat. Kesällä liittoutuneet etenivät Italiassa Sisiliasta alkaen, ja syyskuun alussa fasistinen Italia antautui.⁵⁷

Suomessa sotilaallinen ja poliittinen johto oli jo vuoden 1942 alussa arvioinut tilannetta vakavasti. Suomalaisjoukot eivät saksalaisten toivomuksista huolimatta jatkaneet hyökkäystä Syväriltä Tihvinän suuntaan etelään, mikä olisi täysin katkaissut Leningradin huoltoyhteydet. Tarkoituksellinen viivyttely päätöksenteossa auttoi, ja sotilaallisesti oikea hetki meni ohi. Muuallakin hyökkäys oli pysäytetty. Näillä suomalaisten ratkaisuilla ylipääällikkö pyrki tarkoituksella korostamaan maan omia sotilaallisia ja poliittisia tavoitteita.

Stalingradin tapahtumat vuodenvaihteessa 1942–43 vahvistivat aiemmat käsitykset: Saksa tulee häviämään. Suomi ryhtyi aiempaa tarmokkaammin hakemaan neuvotteluyhteyksiä sodasta irti pääsemiseksi ja mielellään ennen Saksan täydellistä luhistumista. Siinä oli kuitenkin sekin todellinen ongelma, että Suomessa oltiin varsin pitkälle riippuvaisia Saksan sotilaallisesta voimasta ja elintarvikeavusta. Pohjoisen Suomen puolustus oli lähes kokonaan saksalaisjoukkojen aseiden varassa.

Suomen Sosialidemokraatin päätoimittaja Eino Kilpi etsi jo lokakuussa 1942 valtiovarainministeri Väinö Tannerin lähettämänä hiljaisesti yhteyttä neuvostojoukkojohtoon Tukholmassa välikäsien avulla, mahdollisesti eräänlaisena koepallona. Yhdysvallat tarjosi Suomelle rauhanvälitysapua kevättalvella 1943. Saksa ilmaisi seurauksena avoimesti tyytymättömyyttään viilentämällä keskinäisiä suhteita ja keskeyttämällä viljalaivojen tulon kesään saakka. Myöhemmin oli vielä yhteydenhakua Ison Britannian suunnalta. Koepalloja tai ei, nämä yhteydennotot eivät johtaneet asiassa eteenpäin.⁵⁸

⁵⁶ Vihavainen, Ketola s 217–218.

⁵⁷ Ks. esim. Kaikilla rintamilla s 168–169, 172–173, 188–195; Koskimaa s 151; Suomen historian pikkujättiläinen s 723 (Laine); Rentola 2002 s 80–83; ”Kallis toveri Stalin” s 482–483.

⁵⁸ Ks. esim. Kaikilla rintamilla s 166–167; Koskimaa s 150–152; Lapin osalta Jatkosodan pikkujättiläinen s 673–696 (Marianne Junila); Varjo Suomen yllä s 280–291. – Länsimielinen Voionmaakkin oli tammikuun alussa 1943 pienen ryhmän mukana tapaamassa Yhdysvaltain asianhoitajaa Helsingissä ja osallistui

Eduskunta valitsi helmikuussa 1943 Risto Rytin uudelleen presidentiksi lähes yksimielisesti.⁵⁹ Maaliskuun alussa tehtiin lisäksi aivan tarkoituksella muutoksia valtioneuvoston kokoonpanoon. Pääministerin tehtävässä edistyspuolueen Jukka Rangell vaihtui kokoomuslaiseen Edwin Linkomieheen ja saksalaisittain suuntautuneen ulkoministeri Rolf Wittingin tilalle tuli länsimielinen Henrik Ramsay.

Vielä yksi tarkoituksellisen korostunut lisäviesti ulkomaille oli IKL:n siirtäminen pois hallituksesta, missä se oli ollut yhdellä ministeripaikalla Rangellin hallituksen ajan. Poistamiseen vaikuttivat erityisesti sosialidemokraatit. Heidän ministerimääränsä lisääntyi samalla neljästä viiteen. IKL:n vaikutusvalta jäi sotavuosina muutenkin vähäisemmäksi kuin olisi voinut kuvitella sen kolmekymmenluvun uhoamisesta. Omalla tavallaan merkitsi linjanvetoa sekin, että kesällä 1943 kotiutettiin Waffen-SS-joukoissa ollut suomalaispataljoona, eikä uutta koottu saksalaispyynnöistä huolimatta. Miehet sijoitettiin suomalaisiin yksikköihin. Saksalaismielisellä äärioikeistolla oli Suomessa kuitenkin vielä vahvaa uskoa uusiin asekeksintöihin, ja pienissä ryhmissä kehiteltiin kumousajatuksia ja jopa vallan kaappaamista.⁶⁰

Poikkeusoloista ja lujasta sensuurista huolimatta Suomessa voimistuivat ne äänet, jotka halusivat maan irrottautuvan nopeasti sodasta. Tällaisia ääniä ja henkilöitä oli erityisesti sosialidemokraattien keskuudessa mutta myös maalaisliitossa ja muun maltillisen porvariston edustajissa. Tällä oli suora yhteytensä myös Työväen Sivistysliittoon.

Säännöllisempää keskusteluyhteyttä alkoi muodostua ilmeisesti jo syksyn 1942 kuluessa. Eino Jutikkalan mukaan liikehdintä olisi saanut alkunsa ”ruotsinkielisen oppisivistyneistön piireissä”, jolla oli omat yhteytensä läntiseen naapurimaahan. Heikki Mikko Viitala on puolestaan perustellusti korostanut vahvempana lähtökohtana sosialidemokraattisen puolueen sisäistä vähittäistä jakautumista, mihin sitten liittyi muitakin henkilöitä ja keskusteluryhmiä myös ammattiyhdistysliikkeestä. Tapahtumiin niveltäjä lisäksi esimerkiksi Suomalais-amerikkalaisen yhdistyksen perustaminen kesällä 1943. Joka tapauksessa monista juonteista muotoutui kevään 1943 kuluessa hiljaisesti yhä laajentunut ns. rauhanoppositio.

Pieni ydinjoukko pohti erilaisia vaikuttamisen vaihtoehtoja. Kansanedustaja Atos Wirtasen⁶¹

innokkaasti keskusteluun sodasta irrottautumisen mahdollisuuksista. Tapaaminen ei jäänyt ainoaksi (Halila s 326–328).

⁵⁹ Torninoja-Latola (s 232–236) kuvaa presidentinvaalia tapahtumaksi, josta viimeistään alkoi esim. Sylvi-Kyllikki Kilven siirtyminen rauhanoppositioon kannalle. Rytin äänestettiin, kun parempaa vaihtoehtoa ei ollut tarjolla.

⁶⁰ Ks. Suomen historian pikkujättiläinen s 731 (Laine); Suomen poliittinen historia s 232–233, 244 (Jutikkala); Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 198–199 (Hentilä); Silvennoinen, Tikka, Roselius s 372–386.

⁶¹ Atos Wirtanen on muistellut kirjelmän laatimista ja myös rauhanoppositioon julkisuudelta piilossa tapahtunutta toimintaa monessa yhteydessä, esim. Atos Wirtanen: Poliittiset muistelmat. Helsinki: Otava

ensimmäinen luonnosteksti, jonka korjailemiseen osallistui myös Sivistysliiton puheenjohtaja, kansanedustaja Väinö Voionmaa, ajateltiin suunnata eduskunnan puhemiehelle. Seuraavaksi vastaanottajaksi suunniteltiin pääministeriä, mutta lopuksi päädyttiin kirjelmän luovuttamiseen presidentille. Nyt luonnoksen laativat J. W. Keto ja Väinö Voionmaa.⁶² Useat henkilöt esittivät siihen tarkennuksia ja huomautuksia. Allekirjoitukset päätettiin koota tarkkaan harkiten, erilaisia tahoja sopivasti ja punnitusti edustaen.

Perjantaina elokuun 20. päivänä 1943 luovutettiin tasavallan presidentti Risto Rytille kirjelmä, jonka oli allekirjoittanut 33 hallituksen ulkopuolella ollutta, merkittävää poliittista ja yhteiskunnallista vaikuttajaa.⁶³ Siinä ilmaistiin selkein sanoin yhä kasvanut huolestuminen tilanteesta ja toivottiin hallituksen pyrkivän neuvotteluteitse rauhaan. Tilaisuudessa sovittiin, ettei kirjelmää julkaista. Etukäteen oli kuultu, ettei kirjelmän luovuttaminen eikä vastaanotto ollut presidentille tai maan hallitukselle vastenmielistä. Mutta pian tapahtuma rävähti skandaalina julkisuuteen – ja siten avoimesti myös vihollisen tietoon – Ruotsissa eräässä sanomalehdessä. Myöhemmin siitä kerrottiin Suomessakin. Siitä eivät kaikki allekirjoittaneet lainkaan pitäneet, kun asia ja oma nimi tulivatkin näkyville.⁶⁴

Eduskunnan suljetussa istunnossa perjantaina 3.9.1943 käytiin laajaa keskustelua ajankohtaisesta poliittisesta tilanteesta. Sen yhteydessä muutamat kirjelmän allekirjoittajat, esimerkiksi sosialidemokraattien Mauno Pekkala, Martti Peltonen ja Atos Wirtanen, sekä ruotsalaisen kansanpuolueen Ernst von Born, Ernst Estlander, Carl Frietsch ja Elis Furuhjelm, korostivat kirjelmän myönteisiä tavoitteita. Esimerkiksi kokoomuslainen Jaakko Ikola (*Vaasa*-lehden päätoimittaja, pakinoitsija Vaasan Jaakkoo) puolestaan hämmästeli muun muassa sitä, että myös ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa ja varapuheenjohtaja, maalaisliiton Lennart Heljas olivat sellaisen kirjelmän allekirjoittajien joukossa. Hänestä 33:n adressi oli ”lapsellinen ja sääliittävä”. Sen hän kuitenkin oli valmis myöntämään, että allekirjoittajat olivat kaikki isänmaallisia.⁶⁵

1972 s 16–24; Kotirintaman kahdet kasvot s 271–274 (haastattelijana Heimo Huhtanen); ks. myös Soikkanen 1987 s 460.

⁶² Voionmaa kirjoitti pojalleen Tapiolle elokuun puolimaissa allekirjoittaneensa kirjelmän: ”En halua jäädä pois junasta.” Hän viittasi perusteluna myös siihen, että mm. Linkomies ja Tanner olisivat jo keskusteluissa ilmaisseet kääntyvänsä ”meidän suuntaamme” (Voionmaa 1971 s 251).

⁶³ Kirjelmä julkaistu esim. Salaiset keskustelut s 136–137.

⁶⁴ Suomen historian pikkujättiläinen s 732 (Laine); Suomen poliittinen historia s 235 (Jutikkala, myös lainaus); Soikkanen 1987 s 340–377; Viitala 1969 eri kohdin, esim. s 91–93, 120–126, eri ryhmistä s 98–105, 111–117, kirjelmäteksti s 125–126; Valkonen s 348–365. – Kirjelmän vuotajaksi paljastui paljon myöhemmin Helsingin Sanomien toimittaja Maija-Liisa Heini (ks. esim. Lähtenmäki 2014 s 391–392).

⁶⁵ Ks. Salaiset keskustelut s 139–205, lainaus s 186. – Voionmaan itsensäkin mielestä hänen asemansa valiokunnan puheenjohtajana ja samalla rauhanopposition jäsenenä oli kiusallinen. Hän halusi olla lojaali hallitukselle, mutta oli samalla hyvin kiinnostunut laajempien piirien tiedoista. Huomattakoon, että vastauskirjeissään Tapio-poika kertoi puolestaan isälleen paljon kiinnostavaa, sillä puolueettomassa Sveitsissä kuuli maailmanpolitiikasta yhtä jos toistakin (Halila s 310, 329–330).

Oli myös yksittäisiä yrityksiä rauhantilan saavuttamiseksi. Kirjailija Hella Wuolijolla oli ollut välittäjänä merkitystä talvisodan rauhan aikaansaamisessa ja hän mieli nyt taas vaikuttamaan, sillä hän piti uutta sotaa ”tarpeettomana ja tuhoon johtavana”. Hän oli aulis toimimaan, kun vanhat moskovalaiset tuttavat ottivat yhteyttä välikäsien kautta. Kirjailija jäi kuitenkin maaliskuun 1943 alussa kiinni ns. rysän päältä ja joutui vangituksi, kun paljastui hänen majoittaneen vakoilijaksi saapunutta kartanossaan.⁶⁶

Aivan omista lähtökohdistaan pyrkivät sodasta irtautumispuheita vahvistamaan suomalaiskommunistit rajan takana esimerkiksi Suomeen suunnattujen radiopropagandalähetysten avulla tai maanalaisina painetuin lehdin. Hiljaisesti levitettyjen sodanvastaisten lentolehtisten merkitystä on vaikea arvioida. Pienet ns. metsäkaartiin siirtyneiden ryhmät pyrkivät yleensä vain pysyttelemään piilossa ja hengissä. Varsinaiset sabotaasiteot jäivät yksittäisiksi. Laskuvarjolla pudotetut vihollisen desantit ja vakoojat olivat tavoitteineen oma lukunsa. Oikeudenkäyttö ei ollut lempeää, eivätkä kiinnisaatujen tuomiotkaan, mutta ajatkin olivat ankaria, elleivät suorastaan armottomia.⁶⁷

Oliko TSL rauhanoppositiossa?

Väinö Voionmaan nimi oli hänen pitkää, rauhantahtoa ja myös kansainvälistä parlamentaarista yhteistyötä korostanutta toimintaansa ajatellen varsin luonnollinen 33:n kirjelmän allekirjoittajien joukossa, etenkin kun tarkoituksena oli alun perin vaikuttaa painokkaasti mutta samalla ilman julkista hälyä. Sosialidemokraatteja oli allekirjoittajista lähes puolet eli 14. Läheltä tai hieman kauempaa Sivistysliittoa sivusivat myös allekirjoittajat Yrjö Kallinen, J. W. Keto ja Sylvi-Kyllikki Kilpi.⁶⁸ Vastaavasti oli ymmärrettävää, ettei esimerkiksi TSL:n sihteeri R. H. Oittinen ollut mukana edes niiden henkilöiden joukossa, joita ajateltiin allekirjoittajiksi. Valtaosahan oli kansanedustajia, maankuuluja juristeja tai päätoimittajia, pankin- tai kaupunginjohtajia. Huomattakoon samalla kuitenkin, että 33 allekirjoittajan lisäksi rauhanoppositioon kuului laajalti muitakin henkilöitä, esimerkiksi ammattiyhdistysliikkeestä.

Kun Sivistysliiton puheenjohtaja Voionmaa ja varapuheenjohtaja Kallinen olivat allekirjoittajien joukossa, herää luonnollisesti kysymys tarkoittiko se samalla sitä, että koko liitto oli tarkoituksella mukana rauhanoppositiossa, kytkettynä painollaan siihen. Kysymykseen ei ole selvää vastausta. Rauhanoppositio ei myöskään ollut mikään määrätietoisesti johdettu, selkeärakenteinen organisaatio, vaan laajahko joukko hallituksen toimintaan sekä sotapolitiikkaan eri tavoin tyytymättömiä henkilöitä. Yhteistä oli vahva pyrkimys painostaa hallitusta toimimaan nopeammin

⁶⁶ Tuomioja 2006 s 282–296, lainaus s 282.

⁶⁷ Ks. esim. Viitala 1969 s 75–79; Viitala 1988 s 63–63; Kemppainen s 340–344; ”Kallis toveri Stalin” s 481–482; Jatkosodan pikkujättiläinen s 537–545 (Vladimir Panschin); ks. esimerkki Armas Äikiän puheenparresta radiopropagandassa Vihonen s 252; piileskelijöiden, vastarintamiesten ja vangittujen muistelmia ks. esim. Kotirintaman kahdet kasvot s 237–246, 255–269.

⁶⁸ Allekirjoituksista ks. myös Viitala 1969 s 126–138.

ja tarmokkaammin rauhantilan saavuttamiseksi. Joukko ei ollut mikään selän takana toiminut viides kolonna.

Sivistysliiton parissa oli nähtävillä riittävästi esimerkkejä siitä, että liitto teki uutterasti sivistys- ja opetustyötään yhteisessä rintamassa, kansallisten tavoitteiden hyväksi, kuten edellä kuvattiin vaikkapa viihdytyskiertueiden osalta ja opintotoiminnan herättämisessä Karjalan alueilla. Myös tiedottamisessa mukauduttiin mukisematta viranomaisohjeisiin. Mutta aina silloin tällöin pilkahteli liiton äänenkannattajan sivuilla hieman muutakin. Esimerkiksi kesällä 1942 *Työläisopiskelijassa* onnitteltiin 60 vuotta täyttäneitä Mikko Ampujaa, yhtä jatkosodan alussa vangituista kuutosista, ja kiiteltiin hänen pitkäaikaista panostaan Sivistysliiton hyväksi. ”Siksi monen ajatukset ovat hänen luonaan tänä hänen juhlapäivänään, vaikka hän viettääkin sitä varsin odottamattomissa olosuhteissa.”⁶⁹

Puheenjohtaja Väinö Voionmaa vieroksui eri yhteyksissä väkivallan käyttöä ja valitti esimerkiksi liiton edustajiston kokouksessa keväällä 1943 maailmalla leviävää väkivallan oppia. Voionmaa pahoitteli myös kansallistunteen muuttumista vääristyneeksi kansalliskiihkoksi.⁷⁰ Jotain kaikuja tällaisista, oikeastaan ajattomista pohdinnoista on tuntevinaan vielä 2020-luvulla, maailman moneen kertaan muututtua.

Työläisopiskelijassa julkaistiin myös TSL:n varapuheenjohtajan Yrjö Kallisen ajatuksia ja käsityksiä esimerkiksi rauhankysymyksistä. Jo syksyllä 1941 hän julkaisi lehdessä laajahkon, muun muassa teosofiaan ja psykologiaan pohjautuneen kirjoituksen ”Väkivaltaan liittyvistä arvoista ja ryhmätunnoista”. Siinä hän verhotusti arvosteli sotaa, johon Suomikin oli juuri yhtynyt. Kirjoituksessaan Kallinen pani toivonsa yksittäisiin ihmisiin ja heidän käsitystensä muuttumiseen ajan kuluessa. Mikäli valistus ja kasvatusta ei tuottaisi muutosta ihmisten ajattelun ja ryhmäkäyttäytymisen muotoihin, oli valmistauduttava ”tehokkuudessaan alati kasvaviin, yhä tuhoisempiin, suurimittaisiin väkivaltatekoihin, yhä planetaarisempiin ja julmempisiin sotiin”.⁷¹

Kuten edellä mainittiin, Kallinenkin oli elokuussa 1943 rauhanopposition kirjelmän allekirjoittajia sekä myös Suomalais-amerikkalaisen yhdistyksen perustajia. Hän laati liiton lehteen vuonna 1943 muun muassa kaksiosaisen kirjoituksen työväenliikkeen kulttuuriohjelman tarpeellisuudesta. Sen hän yhdisti luontevasti rauhankysymykseen.

Yrjö Kallisen lähtökohta oli tässäkin yleisinhimillinen. Hänen mukaansa työväenliike tarvitsi nyt kulttuuriohjelman, jossa ”täytyy tuntea terve, inhimillinen, järjellinen vastavaikutus nykyisen kulttuurin kiihkokansallisuudelle, kiihkoisänmaallisuudelle, militarismille, julmuudelle ja tuota kaikkea valheellisesti kaunistelevalle kirjoittelulle, runoudelle, taiteelle ja uskonnollekin”.⁷²

⁶⁹ *Työläisopiskelija* 7/1942, myös lainaus.

⁷⁰ *Työläisopiskelija* 5/1943.

⁷¹ *Työläisopiskelija* 8/1941, Salmisen mukaan (s 136–140, lainaus s 139).

⁷² Yrjö Kallinen: Työväenliikkeen kulttuuriohjelman suuntaviivoja II. *Työläisopiskelija* 5/1943, myös lainaus; ensimmäinen osa oli julkaistu edellisessä numerossa 4/1943.

Työläisopiskelija oli levikiltään muutaman tuhannen suuruinen ja ulkonäöltään edelleen varsin vaatimaton, suhteellisen niukoin varoin toimineen sivistysjärjestön lehti. Se ilmestyi kuitenkin säännöllisesti, usean kerran vuodessa ja tavoitti aktiivisia sekä ajattelevia lukijoita, työväenliikkeen järjestöväkeä. Sen sota-aikaisissa kirjoituksissa korostui voimakkaasti sivistyksen ja opintotyön sekä kulttuurin merkitys. Aseellinen maanpuolustus tai maanpuolustustahdon lujittaminen eivät näkyneet lehden sivuilla.

Karjalainen työväenliike oli monella tavalla vaikeassa saumassa jatkosodan kuluessa. Sen riveissä oli ehkä keskimääräistä enemmän ymmärtämystä asevelitoiminnalle kuin liikkeessä muualla maassa. Ulkopoliittiset kysymykset nousivat vuoden 1943 kuluessa vahvasti esille, ja Saksan ratkaisuja tarkkailtiin yhä epäluuloisemmin. Sodasta irtautumisessa oltiin yleisesti Väinö Tannerin ilmaisemalla kannalla: oli toimittava ”varovasti niin, että hallitus pysyy isäntänä omassa talossaan”. Rauhanoppositiolle ei paljoa myötämieltä herunut. Tilanne oli kokonaisuudessaan vaikea, sillä vaikka rauhaan pyrkiminen oli tärkeää, oli vaikeata sopeutua ajatukseen siitä, että jälleen pitäisi Karjalasta luopua.⁷³

Rivejä ja rivien välejä

Sivistysliiton lehteä sotavuosina toimittanut R. H. Oittinen muisteli myöhemmin kiertoaastattelussa vuonna 1958, että toimitustyölle oli monenlaisia vaikeuksia. Yhteydet ulkomaille olivat suureksi osaksi poikki. Kotoisesta kulttuurielämästäkään ei saatu sivuille kovin paljoa väriä ja henkeä. ”Puuttumatta varsinaisesti politiikkaan koetti *Työläisopiskelija* jollakin tavoin pitää yllä uskoa demokratiaan, vapaaseen hengen elämään ja rauhan tahtoon.” Oittinen toivoi ja arvioikin, että lehdestä oli ainakin joissakin tapauksissa uskon vahvistukseksi.⁷⁴

Liiton äänenkannattajaa on arvioitava sekä tekstien että rivien välisen sanoman mukaan. Joissakin arvioissa on *Työläisopiskelijalle* annettu hyvinkin suurta merkitystä sota-ajan yhdenmukaistamisen vastustajana tai vieläkin pitemmälle menen: vuonna 1943 muotoutuneen rauhanoppositiion äänten tulkkinä. Nuori Raoul Palmgren oli arvostellut liittoa ja sen ”väsyneitä miehiä” 1930-luvun alkupuolella voimakkaasti jäykän marxilaisesta näkökulmastaan. Jatkosodan vuosina hän oli vangittuna. Emeritusprofessorina Palmgren arvioi Viljo Ripatille vuosikymmeniä myöhemmin 1980–90-luvun vaihteessa suorasanaisesti, että *Työläisopiskelija* oli ”sodan ajan harvoja oppositiolehtiä natsimielisyyttä vastaan”.⁷⁵ Pentti Järvisen ymmärtävän ja varovaisemman luonnehdinnan mukaan lehti kuvasti TSL:n ”vähemmän innostuneita asenteita” noudatettuun politiikkaan nähden.⁷⁶

⁷³ Soikkanen 1970 s 455–457, lainaus s 456.

⁷⁴ *Työläisopiskelija* 2/1958, myös lainaus.

⁷⁵ Lausunto Ripatille, lainaus 1992 s 74; ks. myös Kalela 1978 s 26.

⁷⁶ Lainaus Järvinen s 87.

Liiton tai sen äänenkannattajan koko kuva ei ollut sotavuosina aivan yksiselitteinen. Liitto ja sen työntekijät tukivat yhteisiä kansallisia ponnistuksia, mutta samalla ilmaistiin monellakin tavalla varovaisuutta ja myös suoranaista epäröintiä suhteessa sota-ajan politiikkaan sekä laajempiin tavoitteisiin. Monesti oli hyvin merkittävää juuri se, mistä asioista ei lainkaan kirjoitettu tai puhuttu. Suoranaisestä aseellisesta maanpuolustuksesta ei kirjoitettu. Varovaista arvostelua vallinneelle sotapolitiikan hengelle ilmeni usein myös *Suomen Sosialidemokraatissa* ja lisäksi ruotsinkielisissä lehdissä.⁷⁷

Ilmeistä on, että pieni harmaa järjestölehti vältti tiukan sensuurin helpommin kuin tunnettu, jokapäiväinen laajan levikin sanomalehti. Sodanaikaiset vuosikerrat läpikäynyt ja rivien välejäkin arvioinut Olavi Aaltonen luonnehti 1960-luvulla *Työläisopiskelijaa* siten, että sen sivut eivät sisältäneet mitään ”raflaavaa”. Lehden asenteet olivat sen sijaan ”maltillisia, viileitä” sekä ”johdonmukaisia ja ohjelmallisia”.

Lehdessä oli paljon kirjoituksia kansainvälisistä asioista. Kun Saksa miehitti Norjan loppukevällä 1940, oli lehdessä runsaasti norjalaisaiheita. Yhdysvaltojen politiikkaa esiteltiin sotavuosina myös. Yhdistynyt Pohjola toistui monissa kirjoituksissa. Ruotsalaisesta yhteiskunnasta oli usein kirjoituksia. Kirjallisuusarvioinneissa ei tuotu esille propagandateoksia, joita sota-ajan intomielisissä tunnelmissa kyllä riitti. Sekin oli linjanvetoa.

Aaltonen mainitsee esimerkiksi lokakuulta 1941 pääkirjoituksen otsikolla ”Kansansivistystyö kansanvallan tukena”; mitä ilmeisimmin Oittisen kirjoituskoneesta. Voidaan arvioida, että juuri tällaisessa otsikon ilmaiseudessa teemassa oli Sivistysliiton sotavuosien toiminnan ja myös varovaisuuden kirkas ydin, enemmänkin kuin suoranaisessa pasifismissa tai rauhanoppositiolaisten vaativimmissa puheissa ja asenteissa.

Samat ajatukset toistuivat monissakin Oittisen ja Voionmaan kirjoituksissa *Työläisopiskelijassa* seuraavinakin vuosina. Väinö Voionmaa kirjoitti lehteen esimerkiksi syksyllä 1941 pääkirjoituksen ”Eurooppalaisesta vapaudesta”. Siinä hän tiukasti ja suurin sanoin torjui natsien ajamat aatteet.⁷⁸ Olavi Aaltonen kiteytti omassa artikkelissaan TSL:n ja sen äänenkannattajan sotavuosina ilmaisemaa linjanvetoa: ”Vain sivistystason kohoaminen tai edes sen säilyttäminen ihmisissä keskellä madaltavaa sotakiikhoilua voi pelastaa kansanvallan säilymään sotien läpi.”⁷⁹

Liiton sihteeri R. H. Oittinen pohti monissa *Työläisopiskelijan* kirjoituksissaan sodan aikana

⁷⁷ *Työläisopiskelijassa* oli muitakin kirjoituksia, joissa varsin avoimesti nostettiin esiin rauhanajatuksia (esim. Irja Kiivanen: Rauhanajatus elää sodan keskelläkin, numerossa 5/1943) tai paheksuttiin militarismia tuomista kouluopetukseen (”Tahvo”: Ajan henki tunkeutuu kouluihinkin, numerossa 5/1943).

⁷⁸ Kirjeessään pojalleen Voionmaa kertoi joulukuussa 1941 innostuneesti pääkirjoituksestaan ja myös suunnitelmastaan laatia tulevaan TSL-julkaisuun kirjoitus ”Pohjoismainen vapaus” (Voionmaa 1971 s 94).

⁷⁹ Olavi Aaltonen: Vaikeilta vuosilta. *Työläisopiskelijä* 8/1964, myös lainaukset; Ripatti 1992 s 74.

erityisesti kansanvallan olemusta ja työväestön henkistä tilaa.⁸⁰ Hän tunsi epäilemättä olonsa välillä myös hieman epämukavaksi niiden uudenlaisten yhteyksien takia, joihin liitto ja hän henkilönä sotavuosina joutuivat. Pohtiessaan porvarillista hegemoniaa keväällä 1943 hän tiivistä hyvin työväenliikkeen eräänlaista sisäistä hämmennystä. Ehkä siinä oli myös kohteliaan varovaista huomautusta esimerkiksi Aseveliliitossa vaikuttavien keskeisten toverien suuntaan. ”On ruvettu harjoittamaan paljon tarpeellista ja tarpeetonta yhteistoimintaa eri järjestöjen ja piirien kesken. Näin on syntynyt uusia suhteita, uusia arviointeja, uusia menettelytapoja. Ja juuri näissä seikoissa on sitten syntynyt jonkinlaista henkistä sekasortoa”, kirjoitti Oittinen. Muutamia ajankohdan iskulauseita tulkittiin lisäksi työväen keskuudessa toisin kuin porvariston parissa.

Oittinen painotti lukijoilleen, omille ja vieraillekin, että sosialidemokraattinen työväenliike ”on aina pitänyt maan puolustamista kansalaisten velvollisuutena ja kansanvaltaista, sisäistä ja ulkonaista vapautta sellaisena arvona, jota on suojattava kaikin keinoin, koska se on mm. työväenliikkeen päämäärien saavuttamiseksi välttämätön”. Hänen mukaansa porvaristo oli tämän kyllä huomannut, mutta innostunut liiaksi, jopa luulemaan, että samalla ”työväki on heittänyt romukoppaan entiset aatteensa ja ihanteensa”.⁸¹

TSL ehkä sisäisesti hivenen natisi sota-ajan ristikkäisissä paineissa, mutta kesti ulkonaisesti rikkumatta. Väinö Voionmaan voi sanoa puheenjohtajana olleen varovaisessa, samalla julkisesti lojaalissa oppositiossa suhteessa maan ulkopolitiikan ja oman puolueensa johtoon. Saman ajan kuriiripostin kirjeissään pojalleen Tapio Voionmaalle Berniin hän oli arvostelussaan huomattavasti kärkevämpi ja avoimen suorasukainen, kuten jo edellä on havaittu. Vuosien kuluessa esimerkiksi kriittinen asenne Väinö Tanneriin näytti kirjeiden perusteella voimistuvan, vaikka julkinen arviointi olikin jatkuvasti hillitympää. Kahdenkeskiset kirjeet tarjosivat Voionmaalle jännityksen täyteisissä tunnelmissa myös ehkä eräänlaisen henkisen varoventtiilin.

Liiton toimikunnan jäsenten keskuudessa oli erilaisia yhteiskunnallisia näkemyksiä, kuten esimerkiksi toukokuun 1940 henkilövalinnoista voi helposti arvioida. Voionmaan oli ilmeisesti jotensakin hankalaa suhtautua niihin toimikunnan jäseniin, jotka olivat täysin rinnoin maan poliittisen linjan ja varauksetta sotapolitiikan tukena. Tästä on osoituksena esimerkiksi syksyltä 1944 erittäin kielteinen hetkellinen arvio toimikunnan jäsenestä, SAK:n sihteeristä Jorma Tuomisesta, tosin sekin vain pojalle lähetetyssä kirjeessä.⁸²

Henkilökohtaisella tasolla Väinö Voionmaan allekirjoitus rauhanopposition kirjelmässä merkitsi ainakin välien heikentymistä Väinö Tannerin kanssa. Maria Lähteenmäen käsityksen mukaan Tanner piti ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajaa Voionmaata suorastaan vastuunpakoilijana. Heidän valitsemansa toimintaväylät erosivat viimeistään siinä vaiheessa koko lailla jyrkästi, mutta

⁸⁰ Ks. Ripatti 1992 s 87–95.

⁸¹ Työläisopiskelija 4/1943; julkaistu myös Oittinen 1969 s 145–148; ks. myös Kalela 1978 s 26–27.

⁸² Voionmaa arvioi marraskuussa 1944 kirjeessään Jorma Tuomisen olevan ”porvarillinen sapelinkalistelija niinkuin [Väinö] Leskinenkin” (Voionmaa 1971 s 401).

keskinäinen yhteys ei suinkaan katkennut, kuten jatkossa havaitaan. Sosialidemokraattisen puolueen uusi puheenjohtaja Väinö V. Salovaara haukkui rauhanharrastajat pataluhiksi suhdannepoliitikoiksi.⁸³ Pojalleen Tapiolle Voionmaa puolestaan kirjoitti tilanteesta aika suoranuottisesti: Tanner vaati muilta suun kiinni pitämistä, ”mutta hän itse, naivi ulkopoliitikko, saa puhua mitä palturia tahansa”.⁸⁴

Voi hyvin arvioida, että tällaisissa ulkopoliitiikan kannanilmauksissa oli myös jollakin tavalla kyse kahden ulkopoliittikkaa harrastaneen henkilön keskinäisestä henkisestä mittelöstä. Ulkopoliitiikan todellisia osajia ei ollut puolueessa eikä koko maassakaan useita, ja Voionmaa tiesi oman osaamisensa arvon. Siltä pohjalta hän kykeni tarkastelemaan ja arvostelemaan hyvinkin terävästi 12 vuotta nuoremman Tannerin toimintaa.⁸⁵

Tietenkin voi pohtia sitäkin, millaisia olisivat reaktiot olleet, mikäli 33:n kirjelmä olisi pysynyt suunnitellulla tavalla poissa julkisuudesta.⁸⁶ Ehkä rauhanopposition huolestunut paine olisi purkautunut rauhallisemmin ja viesti olisi otettu vastaan rakentavammin, ilman nyt seurannutta kärjistämistä, kiukkua ja henkilökohtaisuuksiin menemistä. Voi myös hyvin arvioida, että ne päätöksentekijät, jotka olivat lähes kirjaimellisesti kaulaansa myöten vastuunkannossa, eivät helposti voineet ymmärtää kuinka vakavien ja uhkaavien salaisten tietojen sekä vastuiden ulkopuolelta tultiin heille sanomaan, miten pitäisi toimia. Etenkin, kun samalla avoimesti näytettiin ulospäin, vihollisellekin, että orastamassa oli mahdollisesti kansan kahtia repeäminen.

Hannu Soikkanen on luonnehtinut, että sosialidemokraattisessa puolueessa muodostuneet ryhmittymät, Tannerin linjalla olleet ja rauhanoppositiolaiset, olivat molemmat menettäneet uskonsa Saksan voittoon. Jos erityisen vahvaa uskoa oli koskaan ollutkaan. Molemmat ”etsivät tietä sodasta, erimielisyys koski ennen kaikkea sopivaa ajankohtaa”. Tietopohjassa oli ratkaisevia eroja: oppositiolaisilla ei ollut kaikkea yksityiskohtaista tietoa natsi-Saksan voimakkaasta poliittisesta painostuksesta eikä juuri siitäkään, että kesällä 1943 oli jo avautunut hienoinen ”suora kanava” vihollismaiden, Suomen ja Neuvostoliiton välille. Hannu Soikkasen mukaan eräänlaisena

⁸³ Lähteenmäki 2014 s 389–393.

⁸⁴ Voionmaa 1971 s 267. – Kun Voionmaan kirjeet julkaistiin kirjana, hämmästeli presidentti Kekkonen Mauno Koivistolle niissä ollutta arvostelua Tanneria kohtaan. Tapahtuma-aikoina oli ollut yleinen käsitys, että Väinöt olivat ”hyvin läheiset ystävät ja aina kaikista asioista samaa mieltä” (Mauno Koivisto 1997 s 84). Sanottakoon tässäkin, että siinä ilmiselvästi kuvastui Voionmaan varovainen kaksijakoisuus, julkinen ja henkilökohtainen asennoituminen.

⁸⁵ Maria Lähteenmäki on jopa väittänyt, että Tanner ”kaappasi SDP:n ulkopoliittisen auktoriteetin aseman” Voionmaalta talvisodan alkaessa 1939 (2014 s 423). Kuitenkin Jaakko Paavolaisen mukaan (1989 s 80) ”Tanner halusi ulkoministeriksi ollakseen varma, ettei mitään keinoa sodan lopettamiseksi jätetä käyttämättä”. Ulkoministeriön virkamiehen Aaro Pakaslahden mukaan uuden esimiehen ”päättäväisyys ja rauhallisuus olivat vertaansa vailla”.

⁸⁶ Jaakko Paavolaisen mukaan (1989 s 235–236) Tanneria loukkasi erityisesti se, että kirjelmällä paljastettiin keskellä sotaa viholliselle, että maassa oli eroavia mielipiteitä. Itse asiasta oli Tannerin mielestä sosialidemokraattien omissa kirjelmissä ja kannanotoissa jo sanottu samaa ja vieläpä paremmin muotoiltuna. Hän halusi nimenomaan lopettaa asiasta julkisen keskustelun.

kolmantena ryhmänä olivat lisäksi Aseveliliiton johdossa olleet muutamat sosialidemokraatit, jotka korostivat puoluejohtoa enemmän asevoimien taistelukykyä ja kansan yhtenäisyyttä.⁸⁷

Kulttuuriviikko syksyllä 1943

Liiton sihteeri R. H. Oittinen nosti keväällä 1943 edustajiston kokouksessa esiin yhden sellaisen olennaisen seikan, joka luonnehti hyvin Sivistysliittoa aina sen perustamisesta alkaen. Hän puhui työväenjärjestöjen yhteistyön kehittämistä. Se oli tarpeen, sillä liikkeen eri haarat saattoivat parhaiten ja luontevimmin kohdata toisensa juuri sivistystyön parissa.⁸⁸

Todella laajaa yhteistyötä tarvittiinkin, kun TSL järjesti lokakuussa 1943 poikkeuksellisen maanlaajuisen tapahtuman, kulttuuriviikon, keskellä sota-aikaa. Liiton sihteeri oli luonnollisesti päävastuullinen tilaisuuksien järjestämisessä. Yhteistyökumppaneina liitolla olivat omat paikalliset sivistystyöjärjestöt, muut työväenjärjestöt sekä muutamat työväenopistot ja teatterit.

Työväen kulttuuriviikon alla syyskuussa 1943 *Työläisopiskelijassa* kirjoitettiin hyvin tavoitteellisesti uuden kulttuurin rakentamisen tarpeesta, tulevia aikoja jo odottaen. ”Työläisten on tultava uuden kulttuurin esitaistelijoiksi.” Ja lisäksi: ”Tämä työ on aloitettava nyt heti sodan vielä kestäessä.”⁸⁹

Sivistysliitto ja sen parissa tehty työ nousivat hyvin voimakkaasti yleiseen julkisuuteen peräti 84 tilaisuudessa, joita järjestettiin eri puolilla maata. Yleisömääräksi arvioitiin kokonaisuudessaan jopa 14 500 henkeä. Tapahtumasarjaan kuului kaikkiaan 71 työväen kulttuurijuhlaa, kuusi teatteriesitystä, kolme konserttia ja kolme esitelmätilaisuutta.

Kerrankin TSL:n tekemä pitkäjänteinen työ nostettiin laajaan, myönteiseen julkisuuteen myös liiton ulkopuolella, jopa liittoa pitkään ja kiivaasti vastustaneen oikeistolaisen *Uuden Suomen* palstoilla, kuten Viljo Ripatti on kuvannut. Monet porvarilliset yhteiskunnan vaikuttajat, edistyspuoluelaisesta opetusministeri Kalle Kaupista alkaen, arvioivat kulttuuriviikkoa myönteisesti. Kauniita, kiitteleviä lausuntoja antoivat muiden muassa Helsingin yliopiston rehtori Rolf Nevanlinna, Tampereen piispa Aleksi Lehtonen ja kirjailija V. A. Koskenniemi.

Kouluhallituksen pääjohtaja, Aseveliliiton yliasiamies L. Arvi P. Poijärvi oli omassa arvioinnissaan korostetun selväsanainen ja ymmärrettävä. Hän totesi, että ”ilman työväestön oma-aloitteista sivistystyötä kansamme selkäranka olisi jo katkennut”.

⁸⁷ Soikkanen 1987 s 338, 341, myös lainaukset; huomattakoon, ettei rauhanoppositiolainen Voionmaa ollut mitenkään syrjäytettynä syksyllä 1943, vaan käytti puolue-elimissäkin eri tilanteissa painokkaita puheenvuoroja, ks. esim. Halila s 328–332.

⁸⁸ Ripatti 1992 s 86; ks. myös Työläisopiskelijan 6/1942 pääkirjoitus ”Työväen keskusjärjestöjen sivistyksellinen yhteistyö” (Oittinen?).

⁸⁹ Lainaukset pääkirjoituksesta Työläisopiskelija 6/1943 (Oittinen?).

Pojjärvi myönsi samalla auliisti, ettei pieni akateemisesti sivistynyt osa suomalaisista oikeastaan tiennyt lainkaan mitä työväen sivistystyössä oli kahden vuosikymmenen aikana tehty. Hänen lausuntonsa oli todella paljonpuhuva ja paljastava: kun totuus sitten avautui näkyville, sai Poijärvi ”miltei järkyttyneenä tunnustaa itsensä täysin voitetuksi”.⁹⁰ Lausunto kuvasti samalla havainnollisesti sitä millainen ja miten vahvasti jakautunut Suomi oli pitkään todellakin ollut.

Omassa tilityksessään viikon tapahtumista kirjoitti Reino Oittinen *Työläisopiskelijaan*, että saatujen kokemusten mukaan liitolla oli kaksi tärkeää tehtävää. Sen oli kyettävä osoittamaan sivistystyöhön innoittavia arvokkaita päämääriä ja lisäksi sen oli hankittava taloudelliset mahdollisuudet näitä päämääriä edistävälle toiminnalle.⁹¹ Mainittakoon pienenä yksityiskohtana, että puheenjohtaja Väinö Voionmaa ei syksyn 1943 kirjeissään pojalleen maininnut kulttuuriviikkoa lainkaan, kaikista myönteisistä palautteista huolimatta. Hän oli ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajana niin voimakkaasti kiinni erilaisissa rauhanponnisteluissa, joita oli vireillä. Terveydentilassakin oli juuri tuolloin toivomisen varaa.

Epäilemättä onnistunut kulttuuriviikko tapahtumineen ja kiitoksineen antoi TSL:n paikallisessa työssä mukana oleville uutta intoa ja voimaa. Sivistystyö jatkui yhden poikkeuksellisen viikon jälkeen tutuin poikkeusaikojen muodoin. Samaan aikaan jatkui sota rintamalla ja maailmanlaajuisestikin.

Porvarillisten kulttuurihenkilöiden esittämät mairaat sanat TSL:n kulttuuriviikosta voidaan asettaa paremmin omalle paikalleen, kun muistetaan se tilanne missä Suomen kansa tuolloin oli. Se taisteli olemassaolostaan. Sen takia oli tarpeen lujittaa kaikin keinoin sisäistä yhteenkuuluvuutta. Mutta varmasti esimerkiksi Poijärven suorasanaisessa lausumassa oli aivan aitoa hämmästyä, se ei tainnut olla pelkästään kaunis kohteliaisuus.

Vastaavaa tuli selkeästi näkyville myös Suomen kulttuurirahaston järjestämällä kulttuuripoliittisilla neuvottelupäivillä joulukuun alussa 1943 Helsingin Säätytalossa. Ensimmäinen päivä omistettiin tieteelle ja kirjallisuudelle. Lähes itseoikeutettuna alustajana oli saksalaisittain suuntautunut kirjailija V. A. Koskenniemi.

Toisena päivänä oli teemana teollisuus ja työväki. Tätä voidaan pitää selvänä kumarruksena järjestäytyneen työväenliikkeen suuntaan. Pääalustajana oli SAK:n puheenjohtaja Eero A. Wuori, jonka puheenvuoro vieläpä radioitiin. Muitakin työväenliikkeen edustajia oli kutsuttu esiintymään, kuten naisasiasta puhunut Työväensuojelu- ja huoltonäyttelyn hoitaja Tyyne Leivo-Larsson ja viimeisenä esiintynyt Työväen Akatemian vt. johtaja Arvi Hautamäki.

⁹⁰ Lainaukset Järvisen s 95 mukaan.

⁹¹ Ripatin 1992 s 86–87 mukaan; kulttuuriviikosta myös Järvinen s 95; toim. kert. 1943; *Työläisopiskelija*

Kolmas neuvottelupäivä oli omistettu maataloudelle ja metsätieteelle. Tapahtuman ulkonaiset puitteet olivat hyvin onnistuneet, ja kansallista kulttuuria sekä yhteenkuuluvuutta korostanutta julkisuutta tuli runsaasti. Oli aivan luonnollista, ettei tällaisessa tapahtumassa nostettu mitään erimielisyyksiä julkisesti esiin, vaikka niitä varmasti mielessä saattoi monellakin olla.

Epämiellyttäviä ajatuksia ei voinut välttää, mutta ääneen niitä ei sopinut lausua. Kohteliaisuus ja myötäsukaisuus leimasivat kokonaisuutta.

Kaksi- ja kolmekymmenluvun kulttuuriradikaalina tunnettu sotavuosien TK-mies, reservin luutnantti Olavi Paavolainen arvosteli mukana olleena purevasti sekä neuvottelupäivien socialisteja että porvareita – tosin hiirenhiljaa vain päiväkirjansa sivuilla. Lähes tuhatsivuinen päiväkirja julkaistiin vuonna 1946. Säätytalon toisesta kokouspäivästä oli hänen mukaansa ”muodostettu nykyhetkelle tyypillinen sosialistiemme pokkuroimispäivä”. Sosialistit puolestaan kiittivät mukaanpäästystään ”matelevan nöyryin sanoin” ja ”mielistelevästi”. Suomalaisen ”kulttuurin valiot” ojensivat Paavolaisen mukaan muodollisesti kätensä yhteiskunnallisen kuilun yli, mutta kestivät samalla ”huonosti proletaarien hajua henkilökohtaisessa läheisyydessään”.⁹²

TSL:n muuttunut asema

Sota-aika syksystä 1939 alkaen merkitsi Työväen Sivistysliiton lopullista läpimurtoa, tunnustamista suomalaisessa yhteiskunnassa, kuten Pentti Järvinen on tutkimuksessaan tuonut esiin.

Vapaamielisen porvariston parissa liiton työtä oli joka tapauksessa arvostettu aikaisemminkin.⁹³ Muutos kuvasteli samalla koko julkisen työväenliikkeen uutta asemaa.⁹⁴

Ensi oireet uusista asenteista näkyivät jo liiton 20-vuotisjuhlallisuuksissa marraskuussa 1939. Varsinaisen aseman muutos alkoi talvisodan aikana, kun liitto asettui tukemaan yhteistä kansallista ponnistusta.

TSL tuli yhteiseen henkiseen maanpuolustusrintamaan niukkaeleisesti, yhtään uhoamatta, ja välirauhasta alkaen sekä jatkosodan alettua monellakin tavalla vielä aiempaa varovaisemmin. Henkisessä rintamassa liitto kuitenkin pysyi ja antoi siten oman merkittävän panoksensa sota-ajan

6/1943, 8/1943; työväenkulttuurista ks. myös Vuosisatamme Suomi s 172–174 (Räsänen.)

⁹² Lainaukset Olavi Paavolainen: Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä 1941–1944. Helsinki: Otava 1982 s 447–455. – Lasse Lehtinen (s 91–92) ei ole ainoa, joka on viitannut siihen, että Paavolainen on mahdollisesti hieman muokannut päiväkirjansa tekstiä paremmin sodan jälkeiseen aikaan sopivaksi (ks. myös Vihonen s 272). Paavolainen puolustautui jo Suomen Kuvalehden numerossa 7/1947 Olavi Siippaisen tällaista arvostelua vastaan, artikkelissa ”Olavit ottelevat”, ks. Elämme uutta luovaa aikaa s 277–282. – Mieleen tulee myös sama ristiriita kuin Voionmaan kirjeiden tai vaikkapa Tannerin puheiden kohdalla: kumpi on aitoa ja oikeaa, vai ovatko eri tilanteissa molemmat.

⁹³ Järvinen s 92.

⁹⁴ Ks. Kalela 1978 s 25; rinnastus TUL:n osalta Hentilä 1982 s 529; vrt. Suomen työväenliikkeen historia (s 241): sota-ajan palkkasäännöstelyn takia työväen taloudellinen asema ja toimeentulomahdollisuudet kuitenkin heikkenivät.

yhteenkuuluvuudelle. Sekä puheenjohtaja Voionmaalla että varapuheenjohtaja Kallisella oli selkeitä, havaittavissa olleita painotuseroja verrattuna esimerkiksi nuoremman polven, jo talvisodan ankarat juoksuhaudat kokeneiden asevelisocialistien näkemyksiin. Ja lisäksi esimerkiksi Raivaajien julistukset ja toiminta menivät sangen kauas sivuun Sivistysliiton toiminnan ytimestä.⁹⁵

TSL:n ja myös Työväen Akatemian pitkäaikainen työ sai talvisodan jälkeen yllättävää suopeutta akateemisista piireistä. Esimerkiksi Vanhalla ylioppilastalolla Helsingissä järjestettiin huhtikuussa 1940 yhteinen, näyttävä tilaisuus ylioppilaille ja Työväen Akatemian vuosikurssin opiskelijoille.⁹⁶

Siltojen rakentaminen akateemisen ja työväen maailman välillä jatkui yllättävällä tavalla myös syksyllä 1940, kun Helsingin yliopisto vietti 300-vuosijuhliaan. Rehtori Kaarlo Linkola toi puheessaan esiin Sivistysliiton työn merkityksen, joskin itse työtä huonosti ymmärtäen. ”Tiedämme kaikki, että valistus- ja kasvatustyötä työväestön parissa on tehty hyvin luokkatietoisessa hengessä, eikä tätä luokkaopin jyrkkyyttä ole yleisesti voitu hyväksyä.” Linkola kuitenkin jatkoi tasoitellen, että ”viime talven ajalta tietävät uudet laajat piirit, että tämä valistustyö on tapahtunut myös vankasti isänmaallisessa, kansallistietoisessa ja yhteistuntoa arvostavassa hengessä”.⁹⁷

TSL:n muuttunut asema näkyi eri tavoin paikallisellakin tasolla. Pieni, joskin hyvin havainnollinen esimerkki on Nokialta vuodelta 1943. Opintokerhotoimintaa oli sodan keskelläkin kohtuullisesti. Paikallinen sivistystyöjärjestö teki kauppalanvaltuustolle ehdotuksen työväenopiston toiminnan aloittamisesta uudelleen. Esitys hyväksyttiin valtuustossa yksimielisesti. Työväenopisto saatiin kuitenkin eräiden vaikeuksien takia alulle vasta vuoden 1945 alussa.⁹⁸

TSL säilytti kaiken imartelevan kehumisen keskelläkin oman johdonmukaisen linjansa. Kouluhallituksen pääjohtaja Poijärvi pyysi R. H. Oittista Suomen edustajaksi yleiseurooppalaiseen nuorisokoukukseen Wieniin loppusyksyllä 1942. Muodollisesti kokous oli puolueeton, mutta käytännössä sen taustalla olivat Adolf Hitlerin johtama kansallissosialistinen Saksa ja sen tukemat natsimieliset järjestöt.

Oittinen kieltäytyi kutsusta. TSL:n toimikunnassa perusteltiin kieltäytymistä huolella muotoilluin sanoin sillä, että ”ehkä se olisi omiaan vaikeuttamaan liiton pitkäaikaisia suhteita Ruotsin työväen sivistysliiton kanssa, minkä yhteistyön jatkuvuutta toimikunnan mielestä ei olisi nykyisenäkään aikana vaarannettava”.⁹⁹

⁹⁵ Ks. esim. Valkonen 2018 s 294–295.

⁹⁶ Soikkanen 1987 s 207, kuvateksti.

⁹⁷ Järvisen s 93 mukaan.

⁹⁸ Sulo Valoranta: Välähdyksiä Nokian työväen sivistystyöjärjestön 20-vuotistaipaleelta. Työläisopiskelija 8–9/1950. – Poikkeuksiakin oli: Pekka Railolta evättiin vielä maaliskuussa 1941 radioesitelmän pitäminen. Mikko Erich teki asiasta eduskuntakyselyn. Pääministeri Jukka Rangellin mukaan asia oli kuitenkin sovittu nopeasti (Järvinen s 94).

Myös puheenjohtaja Väinö Voionmaata kosiskeltiin esiintymään julkisuudessa sota-aikana hänen pitkäaikaisen ja tunnetun Karjala-innostuksensa sekä tutkimustensa pohjalta. Hänen nuori tutkijaystävänsä Eino Jutikkala pyysi Voionmaata esitelmöimään Yleisradiossa sekä myös sanomalehtimiehille tarkoitettuihin tilaisuuksiin, mutta tämä kieltäytyi kohteliaasti.¹⁰⁰

----tietolaatikko

MUUAN JUHLAHETKI KEVÄTTALVELLA 1944

Kun Väinö Voionmaan 75-vuotispäivä alkoi lähestyä, päättivät työväen keskusjärjestöt koota lahjoitusvaroista rahaston, joka luovutettaisiin Voionmaalle ja käytettäisiin hänen toivomallaan tavalla. Kun asiaa tiedusteltiin Voionmaalta, hän ilmoitti, että hän käyttäisi kertyvät varat jo jonkin aikaa suunnitellun työläiskansanopiston aikaansaamiseksi Tampereen seudulle.¹⁰¹

TSL:n toimikunta käynnisti kansalaiskeräyksen, joka suunnattiin järjestöille, liikelaitoksille ja myös yksityisille kansalaisille. Yhtenä lahjoittajana oli myös opetusministeriö. Voionmaan syntymäpäivään, lauantaihin helmikuun 12. päivään 1944 mennessä varoja oli kertynyt jo puoli miljoonaa silloista markkaa. Varsinainen keruu jatkui vielä huhtikuun loppuun saakka. Määräpäivään mennessä yhteissummaksi muodostui 577 200 mk (rahanarvonlaskurin mukaan lähes 100 000 euroa).

Voionmaa itse lähti helmikuussa merkkipäivän lähestyessä ns. matkoille eli Työväen Akatemiaan Kauniaisiin, ”accademiaan”, kuten hän pojalleen kirjoitti. Hän suostui kuitenkin ottamaan siellä vastaan valtiovaltaa, työväenjärjestöjä ja liikelaitoksia edustaneen hyvin arvovaltaisen lähetystön. Maaseudulle siirtymiseen oli myös toinen, hyvinkin pakottava syy, nimittäin neuvostoilmavimien Helsinkiin suuntaamat suuret terroripommitukset. Jo pelkkä huhu mahdollisista tulevista pommituksista sai monet liikkeelle. Kaikkiaan noin 120 000 helsinkiläistä, lähes puolet asukkaista, siirtyi maaseudulle, viimeiset pommitusten alkaessa. Esimerkiksi koko Huvilakadulla Eiran kaupunginosassa ei tainnut Voionmaan arvion mukaan olla pommitusten jälkeen helmikuun lopulla enää yhtään ehjää ikkunaa.

Keräysvaroista muodostettu rahasto, säätiö, oli Väinö Voionmaalle hyvin mieluisa huomionsoitus. Säätiön perustaminen tapahtui Akatemian kirjastossa pidetyssä tilaisuudessa heti syntymäpäivän jälkeen 13.2., jolloin hänelle myös luovutettiin lahjoituksin kootuista varoista kertova onnitteluaadressi.

⁹⁹ Tmk pk 31.8.1942; ks. myös Järvinen s 88; Ripatti 1992 s 81.

¹⁰⁰ Lähteenmäki 2014 s 361.

¹⁰¹ Suunnitelmia tällaisesta kansanopistotasoisesta oppilaitoksesta oli ollut vireillä pitkään. Vuonna 1939 muodostettiin jo toimikunta valmistelemaan perustettavaa kannatusosakeyhtiötä, mutta sota keskeytti suunnittelun (Ripatti 1992 s 127–129).

Juhlimisen kuluessa hän, tietenkin, vähätteli tapahtuman merkitystä pojalleen lähettämässään kirjeessä. Syntymäpäivää vietettiin ”sangen rasittavin seremoniain” ja vielä enemmän mukamas harmitti ”sähkösanomien ja saapuneiden kirjelmien paljous”. Voionmaa kirjoitti ikään kuin pahoitellen kaikista juhlahetkeen liittyneistä vastuksista: ”Vastauskirjelmii eli kiitoskirjelmii vasta hommailen hikoillen ja kiroillen, kun ei saa rauhassa oleilla ja työskennellä edes 75-vuotispäivänään”. Mutta siitäkös onnittelijat mitään piittasivat, ”vaativat tietysti kiitoksen siitä, että ovat minua vaivanneet”.¹⁰²

Rauhaa tunnustellaan, sota jatkuu

Kun syksyn 1943 ja sitä seuranneet erilaiset rauhantunnustelut Tukholmassa sekä muut yhteydenotot eivät tuottaneet tuloksia, vaan junnasivat paikoillaan, päätti Neuvostoliitto painostaa Suomea irtautumaan sodasta koventamalla otteitaan. Liittoutuneiden yhteisessä kokoontumisessa Teheranissa joulukuussa 1943 ”tunnustettiin, että Suomen kysymys kuului lähinnä Neuvostoliiton ratkaistaviin”. Maailmalle välittyi myös yhteinen kanta, jonka mukaan Saksan ja sen liittolaisten kanssa ei neuvoteltaisi rauhasta, vaan vaatimuksena oli ehdoton antautuminen. Uhkaavuutta tilanteeseen antoi liittoutuneiden eteneminen lähes kaikilla rintamilla, joskin suomalaisesta näkökulmasta asemasota jatkui edelleen murtumatta pitkällä itärintamalla. Tammikuussa 1944 mureni viimeinenkin osa saksalaisjoukkojen Leningradin saartoa.¹⁰³

Uuden vuoden 1944 alkaessa R. H. Oittinen kirjoitti *Työläisopiskelijaan* jälleen kerran henkisestä aktiivisuudesta sekä työläisten itseluottamuksen ja omanarvontunnon merkityksestä. Hän muun muassa korosti, että työväenliikkeelle oli vierasta ja jopa vaarallista, mikäli oltaisiin välinpitämättömiä yhteisissä asioissa ja jätettäisiin ajattelu pelkästään liikkeen ”kellokkaiden” huoleksi. Hyvin voi arvioida Oittisen kannustaneen lukijoitaan olemaan hereillä ja valppaana, vaikkei hän sanallakaan sotatilaa maininnut. ”Meidän on jokaisen omalta kohdaltamme painiskeltava ajan suurten ongelmien kanssa sekä yhteisessä toveripiirissä niistä keskusteltava. Vain sillä tavoin me myös kollektiivisesti saavutamme työväenliikkeessä parhaimman ratkaisun ja teemme liikkeemme henkisesti eläväksi.”¹⁰⁴

Neuvostoilmavoimat kohdisti helmikuussa 1944 kolme erittäin voimakasta, suunnitelmallista ja

¹⁰² Työläisopiskelija 3/1944; lainaukset Voionmaa 1971 s 301; Halila s 274–275. – Työläisopiskelijassa esiteltiin useassa numerossa Väinö Voionmaata tutkijana ja kansansivistysmiehenä ja myös yllättävänkin värikkäästi hänen perhe-elämäänsä (esim. Hugo L. Mäkinen: Väinö Voionmaa lastensa kuvaamana. Työläisopiskelija 2/1944).

¹⁰³ Kaikilla rintamilla s 200, 202–211; Varjo Suomen yllä s 291, lainaus. – Mikkelin päämajassa ollut saksalainen kenraali Erfurth kirjoitti 21.1.1944 päiväkirjaansa, ilmeisesti majuri Kalle Lehmukselta saatujen tietojen perusteella, ettei päämajassa ollut ilmeisesti enää ketään, joka uskoi Saksan voittoon. Ja 13.2.1944: ”Vain aniharvat suomalaiset uskovat enää Saksan voittoon.” Ks. Waldemar Erfurth: Sotapäiväkirja 1944. Helsinki: Docendo 2014 (Erfurth 2014) s 31, 51, myös lainaus.

¹⁰⁴ Työläisopiskelija 1/1944, myös Oittinen 1969 s 141–144, lainaukset s 143.

kymmenen päivän välein toteutettua pommitusaaltoa Helsinkiin, pääkaupunkiin. Ensimmäinen (6.–7.2.) oli pahin. Vauriot ja menetykset eivät tehokkaan ja erittäin taitavasti suunnitellun ilmatorjunnan ansiosta olleet kuitenkaan pelätyn suuria. Kolmen hyökkäysaallon tuhansista pommeista vain noin neljä prosenttia eli neljä sadasta räjähteestä putosi kaupunkialueelle tuhoa tuottaen. Oli siinäkin aivan riittämiin.

Virallisesti hyökkääjä kertoi kohdistavansa pommituksen sotilaallisiin kohteisiin, mutta käytännössä lähes ainoa vaurioita kärsinyt sotilaskohde oli kantakaupungissa Kaartinkasarmi. Noin 150 kaupunkilaista menetti henkensä, 350 haavoittui ja yli 400 rakennusta vaurioitui tai tuhoutui (noin kuusi prosenttia rakennuskannasta). Esimerkiksi Siltasaarella vankan kallion päälle rakennettu Helsingin työväentalo, missä TSL:n toimisto sijaitsi, ei kärsinyt pommitusvaurioista juuri muuten kuin lukuisina särkyneinä ikkunoina. Sirpaleet iskivät lisäksi kattopelteihin runsaasti reikiä. Pommituslentojen suunnittelijoille tuli kuitenkin sitten eri suunnista ns. varmaa tietoa kaupungin pahasta tuhoutumisesta – mikä ristiriita sitten hätkähdytti syksyllä 1944 valvontakomission miehiä.

Pommitusten kohteeksi joutui samoihin aikoihin myös muutamia muita kaupunkeja. Pommit jättivät tuhoisia jälkiä Kotkassa, Turussa, Raahessa, Oulussa ja Rovaniemellä. Joitakin pommeja putosi myös Ruotsin puolelle Ylitornioon. Turun pommituksen yhteydessä (22.–23.2.) osa neuvostokoneista pudotti tuholastiaan myös Maarianhaminaan ja muutamat ilmeisen suunnistusvirheen takia puolueettoman Ruotsin pääkaupunkiin Tukholmaankin.¹⁰⁵

Kirjeessään pojalleen Voionmaa kertoi, että sunnuntai-iltana 6.2. alkanut Helsingin ensimmäinen pommitusaalto oli pahempi kuin toinen.¹⁰⁶ Hän joutui viettämään yhteensä 10 tuntia pommisuojoissa, ensin puoluetöimiston talon (Paasivuorenkatu 3) ja myöhemmin keskustassa Mikonkadulla Nokian kumitehtaan talon väestönsuojassa, rautatieaseman lähellä. Työnteko Hämeen historian – joskus ison hankkeen lyhenteenä oli hiukkasen kepeästi H. H. H.¹⁰⁷ – parissa muuttui hankalaksi. Huvilakadun kodissa olivat ikkunat rikki ja lasinsirpaleita oli kaikkialla, mutta toisaalta Akatemiassa ei ollut käytettävissä hänen tutkimustyössä tarvitsemiaan painettuja lähdeoksia, omat käsikirjoitukset kuitenkin.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Jatkosodan pikkujättiläinen s 712–735 (Ahti Lappi); ks. myös Martti Helminen, Aslak Lukander: Helsingin suurpommitukset helmikuussa 1944. Helsinki: WSOY 2004, ilmatorjunnasta s 26–31, 242–243, Siltasaaren alueen tuhoista s 35, 85, 171–175; Tuomisto 1984a s 382. – Saksalaisten hallussa ja puolustamana ollut Tallinna kärsi maaliskuussa huomattavasti Helsinkiä suuremmat tuhot, ja vuotta myöhemmin Dresdenissä länsiliittoutuneiden pommituksessa kuoli vähintään 40 000 ihmistä ja rakennuksista tuhoutui 80 % (Helminen, Lukander s 230, 245).

¹⁰⁶ Kirjeessään pojalleen Voionmaa kuvailee kuin sanomalehden reporterin ensimmäisen pommitusaallon kauhistuttavia vaikutuksia (Voionmaa 1971 s 296–298).

¹⁰⁷ Esim. Voionmaa 1971 s 265. HHH: Hämeen Heimon Historia. – Elokuussa 1944 Voionmaa kertoi astuneensa ”Rubiconén yli” ja tehneensä kirjan julkaisemisesta jo suullisen sopimuksen Werner Söderström Oy:n toimitusjohtajan Hjalmar Jäntin kanssa (Voionmaa 1971 s 380).

¹⁰⁸ Voionmaa 1971 s 301.

Sodan keskelläkin suomalaiset halusivat pitää kiinni totutuista tavoistaan, merkkipäivistä, kalenterivuoden juhlahetkestä. Jokainen nimi- tai syntymäpäivä saattoi jäädä viimeiseksi, mutta periksi ei haluttu etukäteen antaa. Elämänuskoa kuvaavaa oli sekin, että kevättalven 1944 kolmannen pommi-iskun kohdistuessa Helsinkiin ja muutamiin muihinkin kaupunkeihin, järjestettiin Lahdessa perinteiset, jokavuotiset Salpausselän hiihtokilpailut helmikuun lopulla. Hieman myöhemmin juhlittiin suomalaisia hiihtäjiä ja mäkihyppääjiä myös Puijolla ja Ounasvaaralla.¹⁰⁹

Maaflmansota kääntyi vääjäämättä liittoutuneiden eduksi. Saksalaiset perääntyivät kaikilla rintamilla, samoin keisarillisen Japanin joukot Tyynenmeren suunnalla. Irtautumiseen pyrkiessä Suomessa poliittinen ja sotilaallinen johto ymmärsi hyvin, että nyt alettiin olla veitsen terällä. Koettujen suurpommitusten jälkeenkään ei mielessä ollut antautuminen ilman ehtoja, vaan yhteydenotoilla tavoiteltiin edelleen erillisrauhan mahdollisuutta lähinnä vuoden 1939 rajojen pohjalta. Jännitettä lisäsi Saksan suhtautumisen arvailu.¹¹⁰

Tukholmassa käytiin monia salaisia neuvotteluja sodasta irtautumisen ehdoista. Niitä seurasi kotimaassa huolestuneena Väinö Voionmaakin, joka samalla raportoi tapahtumista huolella pojalleen muistioita muistuttavia kirjeitä laatien. Ilmeistä on, ettei hän näitä ajatuksiaan aivan avoimesti ääneen kertonut harvoissa TSL:n toimikunnan kokouksissa. Monesti hän höysti kirjetekstiään hirtehisuomorilla tai henkilökohtaisuuksiin menevillä terävillä arvioinneilla. Löytyypä eräästä maaliskuun 1944 kirjeestä myös natsi-Saksan Johtajasta, Führeristä, ilmeisesti omatekoisen pilkkarunon, ”sotalaulun” rivejä.¹¹¹

Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajan tehtäviä luonnehtiessaan Voionmaa selvästi vakavoitui. Esimerkiksi Työväen Akatemiassa torstaina 10.2.1944 päivämässään kirjeessä hän synkästi arvioi vaihtoehtoja: Suomen oli vain hyväksyttävä tietoon tulevat rauhan ehdot tai hylättävä ne. Ja lisäksi, kuin kaiken olennaisen yhteen kohtaan tiivistäen: ”Ratkaisu, jolla ei ole kansan yksimielinen kannatus, olisi meille tuhoisa. Hallitus sen vuoksi tiedustelee ja tutkii kaikkia rauhan vaihtoehtoja esittääkseen ne selville saatuaan valiokunnalle.”¹¹² Kirjoittaisiko yksitotisen kiivas, vastuuta kantamaton rauhanoppositiolainen tällä tavalla?

¹⁰⁹ Ks. esim. Utrio 2010, Helsingin pommituksista s 349–371, Lahden talvikisat (26.–27.2.) s 372–373, Puijon ja Ounasvaaran kisat s 382.

¹¹⁰ Ks. esim. Ilkka Seppinen: Erillisrauhan taloudelliset edellytykset, teoksessa Suomi 1944. Sodasta rauhaan. Helsinki: Tammi 1984, s 119–138. – Kenraali Erfurth seurasi tarkoin suomalaisten poliittista keskustelua mm. tarjotuista rauhan ehdoista ja välitti tietoja kotimaahansa. Hän kirjasi päiväkirjaansa 31.3.1944: ”Suomen nauttima arvonanto on Saksassa kärsinyt kolauksen.” Hän toivoi jotakin sovitteluvaa elettä. Rauhankeskustelujen kariutuminen oli kuitenkin hänestä myönteistä. Ja lisäksi 2.4.1944: ”Sosiaalidemokraattisen puolueen rauhankaipuu tuntuu kasvavan. Tannerin asema puolueen johtajana käy yhä vaikeammaksi.” (Erfurth 2014 s 108, 110, myös lainaukset, s 159).

¹¹¹ Ks. Voionmaa 1971 s 318.

¹¹² Voionmaa 1971 s 302, myös lainaus.

Keväästä 1944 tuli Väinö Voionmaalle hyvin raskas. Toiveet, pelot ja pettymykset risteilivät mielessä, kuten varmaan kaikilla suomalaisilla. Hän lisäksi tiesi asioiden tilasta hieman enemmän kuin keskivertosuomalainen. Asemasota jatkui. Sensuuri vahti tarkkana. Säännöstely tuntui perheiden ruokapöydässä yhä ankarampana. Niissä tunnelmissa edellytettiin vahvoja henkisiä voimia niiltä, jotka sitkeästi kykenivät jatkamaan opintokerhotoimintaa, joka sellaisenaan kyllä antoi uskoa ja toivoa parempaan tulevaisuuteen. Voionmaa ei tuon ajan kirjeenvaihdossaan juuri viitannut TSL:n toimintaan. Se olikin hyvin pitkälti yksinomaan liiton toimiston varassa ja hoidettavana. Jännittyneitä olivat varmasti tunnelmat sielläkin, kahvinkorvikepöydässä yhdessä istuttaessa.

Sota-aika ahdistavine, väkivaltaisine tapahtumineen muodosti jokaiselle sisukkaasti opiskelua jatkaneelle TSL:n ja muidenkin sivistysjärjestöjen kerholaiselle poikkeuksellisen ympäristön, joka vaikutti käytännössä joka hetki. Pommeja ei tosin räjähdellyt jatkuvasti, eikä rintamilta saapunut aivan päivittäin suruviestejä omaisten tai läheisten kaatumisesta, haavoittumisesta tai vangiksi joutumisesta. Mutta kuitenkin sota vaikutti alati ja ahdistavana taustalla. Siitä ei ainakaan pitemmäksi aikaa irti päässyt, ehkä hetkeksi elokuvasalin pimeydessä, liikkuvan kuvan ääressä. Jokainen huomasi poikkeusolot kaupassakin, ostokuponkien riittävyyttä tarkastellessaan, tilipussia ajatellessaan ja laskuja maksaessaan.

Luonnollista oli, että ihmiset reagoivat eri tavoin. Oli niitäkin, jotka seurasivat taistelutapahtumia kiinnostuneena ja tiiviisti jonkin kartan avulla, vaikkakin sensuurin takia usein tiedot olivat kovin epämääräisiä. Esimerkiksi rauhanoppositioon kuuluneen SAK:n puheenjohtajan Eero A. Wuoren toimistohuoneessa Helsingin työväentalolla näkyy erään valokuvan mukaan olleen huomattavan kookas, maailmansodan itärintamaa kuvaava kartta.¹¹³

Maaliskuussa 1944 saatiin Neuvostoliitolta uusimmat rauhanteon ehdot.¹¹⁴ Suomalaisten päättäjien keskuudessa ne koettiin pääosin liian ankarina, mutta samalla useimmissa puolueissa oli sisäistä hajontaa suhtautumisessa. Maan hallituksen keskusteluissa erityisesti kaksi mahdolliseksi koettua kohtaa herätti vastarintaa: saksalaisten karkottaminen maasta ja sotakorvausten määrä. Ensimmäinen vaikutti ylivoimaiselta ja kokonaisuudessaan erittäin vaaralliselta. Moni epäili lisäksi kansantalouden murtuvan, sillä sota-aika oli muutenkin ollut taloudellisesti hyvin raskasta. Neuvotteluissa mukana ollut J. K. Paasikivi suositteli hyväksymistä. Hannu Soikkasen mukaan Tanner oli myös muita hallituksen jäseniä valmiimpi hyväksymään ehdot, mutta päätyi kuitenkin vastustamaan sopimusehdotuksen kokonaisuutta.

Suomelle tarjottuja ehtoja käsiteltiin, mielenkiintoista kyllä, myös sos. dem. piirikokouksissa ja perusteellisesti puolueuuvostossa. Voionmaa oli ehtojen hyväksymisen kannalla puolueuuvoston

¹¹³ Tuomisto 1984a s 379.

¹¹⁴ Ks. neuvostonäkökulma ehtoihin lehdistötilaisuudessa esim. Stalinin salainen jatkosota s 346–350.

puheessaan tiistaina 11. päivänä huhtikuuta. Hän piti hyvin tärkeänä sodasta irrottautumisesta sitä, että säilytettäisiin länsivaltojen tuki. Hänen mukaansa menettelytapana tuli olla keskustelujen jatkaminen neuvostoedustajien kanssa. Päinvastoin kuin Tanner, hän ei pitänyt todennäköisenä Saksan suorittamaa sotilaallista iskua, kun sodasta irrottautuminen etenisi. Ja Saksasta irtautumisen hän näki lähinnä ”moraalisena ja juridisena ongelmana”, mikä kieltämättä kuvasti hänen vahvaa idealismiaan. Huomattakoon, että Saksa miehitti juuri maaliskuussa 1944 liittolaismaansa Unkarin ja nosti siellä valtaan omat natsimieliset tukijansa. Vaikka puoluenevoston enemmistö oli ehtojen hylkäämisen puolella, loppujen lopuksi kokous päättyi muodollisesti yksimieliseen kantaan, jonka mukaan omille edustajille hallituksessa annettiin Hannu Soikkasen muotoilun mukaan ”kehotus toimia niin, että neuvotteluja voitaisiin jatkaa, ja tällöin toivottiin lievennyksiä”.¹¹⁵

Tässäkin on syytä huomata, että kansanvaltaisessa Suomessa eduskunta oli koolla myös kaikkien sotavuosien ajan. Oikeastaan vain muutamina talvisodan ensimmäisinä viikkoina se oli sivussa ja toimettona evakossa Pohjanmaalla. Luonnollisesti voi miettiä, kuinka suuri oli sen todellinen päätösvalta ajankohtaisissa asioissa.

Kaksisataa kansanedustajaa oli tässäkin erittäin vaikeassa tilanteessa ratkaisujen edessä. Erinäisten vaiheiden jälkeen päädyttiin eduskunnan suljetussa käsittelyssä keskiviikkona huhtikuun 12. päivänä 1944 torjumaan esitetyt rauhanehdot, muodollisesti yksimielisesti.¹¹⁶ Eino Jutikkala jopa mainitsee päätöksen murentaneen rauhanopposition. Näin ei aivan kokonaan tapahtunut, joskin sen toiminnalle jäi niukalti liikkumatilaa.¹¹⁷ Hallitus jätti vastauksessaan Moskovaan kuitenkin mielestään takaportin uudelle neuvottelulle vedoten pyrkimykseen hyvistä suhteista. Vastauksena tuli kuitenkin selkeä, maailmallekin kaikunut jyrähdys: Suomi oli Neuvostoliiton mukaan hylännyt ehdot vastaehdotusta tekemättä.¹¹⁸

---tietolaatikko

KIRJEITÄ JA KIRJEOPISTON ASIOITA

Maria Lähteenmäen esittämän arvion mukaan TSL:n puheenjohtaja, eduskunnan

¹¹⁵ Soikkanen 1987 s 369–371, lainaus s 371; ks. myös Halila s 332–333; Paavolainen 1989 s 256–266; Seppinen s 126, kuvateksti; sodankäynnin kustannuksista ks. Tasavallan vuodet s 157 (Erkki Pihkala).

¹¹⁶ Eduskunnan suljetuissa istunnoissa käsiteltiin rauhankysymystä 29.2., 14.3., 15.3. ja 12.4.1944. Väinö Voionmaa ei käyttänyt puheenvuoroja (ks. Salaiset keskustelut, eri kohdin).

¹¹⁷ Suomen poliittinen historia s 236–237 (Jutikkala); Suomen historian pikkujättiläinen s 734 (Laine). – Atos Wirtasen mukaan rauhanopposition vanhemmat jäsenet luopuivat eduskuntapäätöksen jälkeen salaisen, monistetun lehtisen tekemisestä, sillä he pelkäsivät Suomen joutuvan nyt Saksan kanssa ”täydelliseen tappiorauhaan”. Nuoremmat jäsenet sen sijaan haikailivat jopa Tukholmaan perustettavaa eräänlaista pakolaishallitusta, kunnes saatiin kuulla madame Kollontailta, että rauhanopposition oli oltava rauhan asioissa suoraan yhteydessä marsalkka Mannerheimiin. Wirtanen itse yöpyi varmuuden vuoksi eri tuttaviensa luona, kuten muutamat muutkin, vangitsemishuhujen vuoksi (Wirtanen s 20–23, lainaus s 20; ks. myös Viitala 1969 s 168–172, 184–189).

ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Väinö Voionmaa oli kesällä 1944 ”romahtamisen partaalla” jännittäessään maan kohtaloa taistelujen jatkuessa kiivaina.¹¹⁹ Aimo Halilan mukaan sodan jatkuminen ja puoluejohdon häneen sekä muuhun rauhanoppositioon kohdistama painostus oli ”raskasta”, sillä Voionmaa ”ei ollut tällaisten kriisien mies.”¹²⁰

Kuitenkin Tapio-pojalleen yleensä Työväen Akatemiasta, ”Accademiasta”, lähetetyt kirjeet pysyivät jatkuvasti samantapaisina, ilman henkisen murenemisen merkkejä. Ne olivat tarkkoja, terävien kommenttien sekä henkilökohtaisten pistojen höystämiä, oikeastaan eräänlaisia muistioita tai kokeneen historiantutkijan laatimia dokumentteja lukuisista tapaamisista ja keskusteluista. Ja keskustelukumppaneita riittikin laajalti erityisesti maan valtiollisen johdon parissa; ovet näyttivät olevan jatkuvasti avoinna sangen moniin suuntiin. Osa tapaamisista pidettiin hiljaisesti rauhanoppositiolaisten kodeissa. Kirjeiden sisällössä oli kyllä paljon tyytymättömyyttä, pettymyksen ilmauksia ja synkästi väritettyjä arvioita monista ratkaisuksista.

Sivistysliiton asioista hän ei noina aikoina kirjeenvaihdossa maininnut, mutta jonkin kerran yleisemmin esimerkiksi historiaan liittyneistä aiheista. Liiton asiat sujuivat osaavan toimiston voimin. Esimerkiksi keväällä 1944 liitossa pohdittiin muun vakiintuneen toiminnan ohella paljonkin kirjeopiston toiminnan elvyttämistä, etenkin kun se oli pari vuotta aiemmin osoittanut yllättäviä kasvun mahdollisuuksia. Opistolle laadittiin johtosääntö ja sille valittiin erityinen johtokunta, puheenjohtajana R. H. Oittinen. Nimestäkin oli esillä vaihtoehtoja. Oittinen ja muutamat liiton toimikunnan jäsenet tarjosivat kolmea kirjainta: KKK eli nimeä Kansan Kirjekoulu. Se ei saanut kuitenkaan yleistä kannatusta, ja TSL:n kirjeopistona se jatkoi sitten edelleen kesäkuun viimeisenä päivänä tehdyn päätöksen mukaan.¹²¹

Voionmaalla riitti kyllä mielenkiintoa muuhunkin kuin ajankohtaisiin poliittisiin kysymyksiin. Perheasioistakin oli kirjeissä jonkin verran tekstiä, vaikka pääpaino oli muussa, kansakunnan kohtaloissa.

Helsinki oli pölyinen kivikaupunki, mutta ”accademia” tai ”Accademia” sentään sijaitsi luonnon keskellä Kauniaisten huvilayhdyskunnassa, kauppalassa. Joskus virkistystä tarjosi myös maaseudun luonto ja rauha muualla kuten vaikkapa perheen kesäpaikassa. Tutkimustyökin rauhoitti. Esimerkiksi Kesärannassa keskiviikkona 2.7.1944 päivätyyn kirjeen lopussa Väinö Voionmaa kertoi kirjoittavansa edelleen Hämeen heimon historiaa ja samalla surevansa ”maamme hallitusherrain sokeutta”, jonka hän arvioi vievän maan perikatoon.¹²²

Helmikuussa ollut syntymäpäivä aiheutti jatkossa jännitteiden keskelläkin miellyttäviä tehtäviä.

¹¹⁸ Soikkanen 1987 s 371–373.

¹¹⁹ Lähteenmäki 2014 s 405.

¹²⁰ Halila s 336.

¹²¹ Ripatti 1992 s 97.

¹²² Voionmaa 1971 s 366.

Onnitteluina kertynyt huomattava rahasumma muodosti Voionmaan nimikkosäätiön peruspääoman. Elokuun lopulla Voionmaa kirjoitti pojalleen Tampereelta, missä hän sillä hetkellä oli, mahdollisesti paikallisten päättäjien ja järjestötoverien kanssa, ja kertoi olevansa etsimässä sopivaa paikkaa tulevalle ”V. V:n säätiön opistolle”.¹²³

Rintama murtuu

Neuvottelujen katkettua sodan levottomat olot jatkuivat loppukevällä 1944 niin taistelurintamilla kuin kotirintamallakin. Tässä ei ole tarpeen kuvata tapahtumia yksityiskohtaisemmin.

Länsiliittoutuneet suorittivat onnistuneen, joskin raskaita uhreja vaatineen maihinnousun Ranskan rannikolle Normandiaan kesäkuun kuudennesta päivästä alkaen. Saksalaisten puolustuslinjat joutuivat taipumaan ja perääntyivät päivä päivältä, viikko viikolta vahvan hyökkäyspaineen alla.¹²⁴

Neuvostojoukot puolestaan valmistautuivat huolella murtamaan suomalaisten vastarinnan erityisesti Karjalan kannakselle kohdistetulla erittäin voimakkaalla sotilaallisella iskulla. Valtava, suomalaisen sodanjohdon ainakin osittain yllättänyt suurhyökkäys alkoi tykistövalmistelulla, joka jauhoi taisteluasemat murskaksi Valkeasaassa perjantaina kesäkuun 9. päivänä 1944.¹²⁵

Seurauksena oli läpimurto, ja suomalaisten oli peräännyttävä erittäin nopeasti. Lukuisat sotilaat eksyivät joukko-osastoistaan alun sekasorrossa tai pakokauhun vallassa. Jonkin verran oli karkuruuttakin. Hieman myöhemmin hyökkäyspaine kohdistui pohjoisempaan Aunuksen lohkolle. Sielläkin oli vetäydyttävä kohti vanhaa rajaa.

Äärimmäisin ponnistuksin, viivytystaistelujen suurin menetyksin sekä saksalaisilmavoimien tuen avulla hyökkäys kyettiin kannaksella ensin hidastamaan ja sitten heinäkuussa pääosin jo pysäyttämään. Siinä auttoi myös saksalaisilta saatu uudenlainen, mieskohtainen panssarintorjunta-aseistus. Erillisrauhan ajatukset olivat saaneet saksalaiset loppukevällä viilentämään jälleen suhteitaan ja myös jarruttamaan aseapua. Presidentti Risto Ryti kytki kesäkuun lopulla

¹²³ Voionmaa 1971 s 381; ks. opiston aikaansaamisen taustasta ja ajatellusta sijainnista ”keskemmällä Suomea” Halila s 274.

¹²⁴ Normandian maihinnoususta ja länsirintaman tapahtumista Kaikilla rintamilla s 222–223; Erfurth kuittasi maihinnousupäivän kahdella lyhyellä lauseella, mutta kuvasi kannaksen läpimurtoa hyvin laajasti ja seurasi tapahtumia ymmärrettävästi tarkoin myöhemminkin (2014 s 184, 186–190).

¹²⁵ Suurhyökkäykseen varautumisen puutteita on arvioitu, tutkittu ja selitetty monin tavoin, ks. esim. Pekka Visuri: Mannerheimin ja Rytin vaikeat valinnat. Suomen johdon ratkaisut jatkosodan käännekohdassa. Helsinki: Docendo 2014 (Visuri 2014), s 213–220, 224–233. – Lasse Laaksonen on todennut suorasukaisesti, että ”varoittelijat vaiennettiin organisaation sisällä turhina hermostuttajina” (Eripuraa ja arvovaltaa. Mannerheimin ja kenraalien henkilösuhteet ja johtaminen. Täydennetty juhlap., Helsinki: Docendo 2014, lainaus s 330, ks myös s 331–430). – Presidentti Mauno Koivisto, jatkosodan rintamamies, vastasi kirjoittajan tätä koskevaan kysymykseen keskustelutilaisuudessa Helsingissä 20.1.2005, että mikäli olisi todella vahvemmin varustauduttu, olisivat suomalaisten tappiot olleet vieläkin suuremmat (ks. tilaisuudesta Veteraani 1/9.3.2005).

henkilökohtaisesti itsensä saksalaisen materiaaliavun saamisen takeeksi ns. Ribbentrop-sopimuksella. Apu auttoi rintamien vakauttamisessa vaikeimmalla hetkellä.

Viipuri menetettiin juhannuksen alla. Viimeistään Talin-Ihantalan suurtaistelussa kesä-heinäkuun vaihteessa 1944, pohjoismaiden kaikkien aikojen suurimmassa maataistelussa, onnistuttiin turvaamaan, ettei läpimurtoa Helsinkiin saakka nytkään tullut. Hidastunut hyökkäys muuttui neuvostojoukoille niin raskaaksi ja kuluttavaksi,¹²⁶ että vaakakupin punnuksia arvioiden tärkeämmäksi koko heidän sodanjohdolleen muodostui etelämpänä hyökkäyssuunta kohti Berliiniä. Paine Suomen rintamilla hellitti vähitellen elokuulle tultaessa.¹²⁷

Suomessa etsittiin valtiollisella tasolla kiihkeästi ratkaisuja, jotka helpottaisivat sodasta irtautumista. Ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajana Väinö Voionmaa, lojaalin opposition edustajana, oli jatkuvasti tiiviisti mukana hallituksen ja eduskuntaryhmien neuvonpidoissa.¹²⁸ Sos.dem. ryhmässä oli painetta irtautua hallituksesta, ja Voionmaa itsekin kallistui siihen suuntaan. Kesäkuun lopulla eduskuntaryhmän enemmistö päätti kuitenkin kannattaa hallituksessa pysymistä. Pelkona oli taistelurintamien heikentyminen, jos keskeinen hallituspuolue irtaantuisi vastuusta erittäin vaikealla hetkellä.

Väinö Tanner, Väinö Voionmaa ja ryhmän puheenjohtaja Oskari Reinikainen muotoilivat yhdessä julkilausuman, jonka mukaan puolueen edustajat olivat toistaiseksi jääneet hallitukseen ”psykologispoliittisista syistä”. Kriisitilanteen ratkaisu aiheutti kyllä sikäli hämminkiä, että puoluetoimikunnan enemmistö ja myös SAK:n työvaliokunta olivat olleet pohdinnoissaan juuri vastakkaisella kannalla. Eduskuntaryhmässäkin tunnelmat kärjistyivät.¹²⁹

Tie rauhaan löytyy

Vaihtoehtoja punnittiin, ratkaisuja haettiin. Väinö Tanner oli niitä keskeisiä henkilöitä, jotka heinäkuussa 1944 näkivät uuden tilanteen mahdollisuudet. Hannu Soikkanen on tiivistänyt Tannerin näkemyksen niin, että ”Rytin oli ensin erottava, Mannerheim valittava presidentiksi ja sitten

¹²⁶ Uudemmassa venäläistutkimuksessa on mm. todettu, että ”puna-armeija kärsi huutavan suuret elävän voiman tappiot” (Stalinin salainen jatkosota s 81, Juri Kilin); ks. myös Jatkosodan pikkujättiläinen s 835–843 (Ohto Manninen); Varjo Suomen yllä s 297–300.

¹²⁷ Jatkosodan loppuvaiheista ks. Kaikilla rintamilla s 228; Koskimaa eri kohdin, esim. Talin-Ihantalan taistelu s 219–243; Jatkosodan pikkujättiläinen eri kohdin, esim. Ilomantsin mottitaistelut s 997–1021; Vuosisatamme Suomi s 295–309 (Haataja); Suomen historian pikkujättiläinen s 731–735 (Laine); Puolustusvoimat 100 vuotta s 359 (Ari Raunio), 362–364 (Janne Mäkitalo); Yleisradion ohjelmamuutosten osalta ks. Vihonen s 292–295.

¹²⁸ Halila s 333–336; ks. esim. presidentti Rytin ja ”rauhanryhmän” tapaamisesta 23.6.1944 Viitala 1969 s 176–177.

¹²⁹ Ks. Soikkanen 1987 s 377–388, lainaus s 387; ks. myös Voionmaa 1971 s 359–366; vrt. Lähtenmäki 2014 s 406–410.

muodostettava uusi hallitus”. Ihan helposti näin ei kuitenkaan tapahtunut.¹³⁰

Elokuun alkaessa Ryti suostuikin eroamaan tehtävästään, ja samalla Suomi vapautui hänen natsi-Saksalle antamastaan henkilökohtaisesta sitoumuksesta. Eduskunta valitsi poikkeuslailla uudeksi presidentiksi ylipäällikön, Suomen marsalkka Gustaf Mannerheimin. Solmun avannut ratkaisu tyydytti sos.dem. ryhmässä enemmistöä ja lojaalia oppositiota sekä pääosin rauhanoppositionkin jäseniä. Mannerheimin uskottiin henkilönä kykenevän kokoamaan suunnitellun muutoksen tueksi laajimman mahdollisen kansalaisten tuen.

Vaihtoehtojen pohdinnan jälkeen kokoomuslainen Antti Hackzell tuli uudeksi pääministeriksi. Tanner ei hallitukseen jäänyt, muut sosialidemokraattiset ministerit kylläkin. Muutoksin mahdollistettiin uusi neuvottelukosketus. Lyhyesti voidaan todeta, että syyskuun toisena päivänä hallitus antoi tiedonannon, jossa muun muassa ilmoitettiin suhteiden katkaisemisesta Saksaan, mikä oli rauhanneuvottelujen aloittamisen ennakkoehtona.¹³¹

Eduskunnan suljetussa istunnossa lauantaina 2.9.1944 klo 18 alkaen käsiteltiin puhemies Väinö Hakkilan johdolla valtioneuvoston tiedonanto rauhanomaisten suhteiden palauttamisesta Suomen ja Neuvostoliiton välille. Pääministeri esitteli tiedonannon, joka keskustelutta pantiin pöydälle ja siirrettiin seuraavaan täysistuntoon. Se alkoi klo 20.

Keskustelun avasi suurimman eli sosialidemokraattisen ryhmän puolesta Oskari Reinikainen puheenvuorolla, jonka olivat jälleen hän sekä Väinöt Tanner ja Voionmaa yhdessä laatineet. Puheensa päätteeksi hän ilmoitti ryhmän antavan yksimielisesti kannatuksen hallituksen toimenpiteille rauhanneuvotteluihin käymiseksi. Tämäkin puheenvuoro havainnollisti osaltaan sitä, kuinka keskeinen sosialidemokraattinen liike oli noina vaikeina maailmansodan vuosina koko kansakunnalle, niin sodan aikana kuin rauhaan pyrittäessä. Samalla se kuvasti kokeneen Väinö Voionmaan jatkuvasti huomattavaa merkitystä omassa ryhmässään. Hannu Soikkasen mukaan SDP:n suuri ryhmä oli, ehkä hieman yllättäen, kokoomuslaisen Antti Hackzellin johtaman hallituksen tärkein tuki tuolla hetkellä.

Myös ruotsalaisen kansanpuolueen ja edistyspuolueen ryhmät kannattivat hallituksen linjanvetoa. Maalaisliiton ryhmästä vain pieni osa kannatti, ja kokoomuksen ryhmäkin asettui vasta täpärän äänestyksen jälkeen sitä tukemaan. IKL:n ryhmä vastusti kokonaisuudessaan hallituksen rauhanpyrkimystä. Hallitus sai avoimessa äänestyksessä tuen äänin 111–43, poissa oli 45.¹³²

¹³⁰ Saksalaiselle kenraali Erfurthille näytti viimeistään 30.7.1944 vahvistuvan majuri Lehmuksen kautta, että nyt Suomi oli todella irrottautumasta sodasta Neuvostoliittoa vastaan, joskin poliittinen tilanne näytti hämärältä, eikä mitään tapahtunut äkkiä (Erfurth 2014 s 265–266, 290–294).

¹³¹ Soikkanen 1987 s 390–395, lainaus s 391; ks. myös Paavolainen 1989 s 303–316; Lähteenmäki 2014 s 413–414; Suomen poliittinen historia s 239–241 (Jutikkala).

¹³² Soikkanen 1987 s 395–396; eduskuntakäsittelystä ks. Salaiset keskustelut s 269–295; Voionmaa 1971 s 384; Väinö Voionmaa ei käyttänyt puheenvuoroa.

Neuvostoliitto ei enää vaatinut ehdotonta antautumista, mutta ehdot koettiin joka tapauksessa hyvin ankariksi: esimerkiksi laajojen maa-alueiden luovutus, Voionmaalle tärkeä Petsamo mukaan lukien, Porkkalan alue pääkaupungin lähellä 50 vuodeksi vuokralle, sotakorvaukset, sotaan syyllisten tuomitseminen ja lisäksi saksalaisjoukkojen karkotus Pohjois-Suomesta.¹³³

Todellisia vaihtoehtoja ei kuitenkaan ollut. Diplomaattisuhteet Saksaan katkasiin yksipuolisesti, ja maalle esitettiin myös vaatimus joukkojen poistumisesta syyskuun puoliväliin mennessä.¹³⁴ Aselepo astui voimaan maanantaina syyskuun 4. päivänä aamukahdeksalta, joskin paikoin neuvostojoukkojen tulitus jatkui keskeytyksettä vielä seuraavaan päivään ilmeisesti Suomen hallituksen tekemän virheen takia.¹³⁵ Pääministeri Antti Hackzellin johtama suomalainen rauhanneuvotteluvaltuuskunta, pääosin sotilashenkilöitä, matkasi syyskuun seitsemäntenä päivänä Moskovaan.¹³⁶

Lauri Haataja on kiinnittänyt huomiota tärkeään yksityiskohtaan: Suomen irrotti sodasta ”sama poliittinen rintama, joka oli sen siihen liittänyt ja kantanut vastuun sodan johtamisesta”.¹³⁷ Sodasta irtautuminen maailmansodan yhä riehussa oli pelottavan vaikea ratkaisu, mutta se sujui lopulta paremmin kuin monilla muilla Saksan kanssa sotineilla itäisen Euroopan mailla, kuten Jukka Nevakivi on todennut. Suomen asema oli monella tavalla poikkeuksellinen sodan kokonaistilanteessa, onneksemme.¹³⁸

Välirauhansopimus hyväksyttiin eduskunnan suljetuissa istunnoissa tiistaina 19.9.1944. Ensimmäinen käsittely alkoi klo 6 aamulla ja toinen tuntia myöhemmin. Vt. pääministeri Ernst von Born selosti ensin ehdotuksen välirauhansopimukseksi. Se laitettiin pöydälle, ja seuraavassa, puolen tunnin mittaisessa käsittelyssä hyväksyttiin muodollisesti ilman vastaesityksiä, vaikka yksittäisiä puheenvuoroja oli vieläkin sitä vastaan.¹³⁹

¹³³ Useat Leningradissa haastatellut neuvostokansalaiset olivat syyskuussa 1944 Suomen rauhanehdoista aivan toista mieltä: liian lempeät, liian kevyet, ei rauhaa sellaisilla ehdoilla, suomalaiset saatava vastuuseen pahoista teoistaan, sodasta ei ollut meille mitään hyötyä, maahan demokraattinen hallitus, suomalaiset nujerrettava kokonaan, itsenäisyys otettava pois jne (Stalinin salainen jatkosota s 425–434).

¹³⁴ Saksalainen kenraali Suomen päämajassa, Waldemar Erfurth poistui maasta laivalla jossain määrin tunteikkain tunnelmin (Erfurth 2014 s 329–339).

¹³⁵ NL ei saanut ajoissa virallista tietoa välirikosta Saksan kanssa. Jännitys ja paine oli hirvuista, niinpä ulkoministeri Carl Enckell unohti ilmoittaa asiasta Moskovaan, ja pääministeri Antti Hackzell hyppäsi vahingossa tämän kohdan yli radiopuheessaan (Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 206, Hentilä).

¹³⁶ Ks. Suomen poliittinen historia s 242–243 (Jutikkala); Suomen historian pikkujättiläinen s 734–735 (Laine); Halila s 336–337; ks. myös vertailua aseleposopimuksesta britti- ja neuvostoluonnosten välillä Varjo Suomen yllä s 301–305.

¹³⁷ Lauri Haataja: Erillisrauha kypsyi, teoksessa Suomi 1944 (Haataja 1984) s 41, myös lainaus.

¹³⁸ Jukka Nevakivi: Johdanto, teoksessa Suomi 1944 (Nevakivi 1984a) s 7; ks. myös Jukka Nevakivi: Tulevaisuuden kynnyksellä, teoksessa Suomi 1944 (Nevakivi 1984b) s 161–162.

¹³⁹ Ks. Salaiset keskustelut s 304–320; sopimusehdotus Suomen ja toiselta puolen Neuvostoliiton sekä Iso Britannian ja Pohjois-Irlannin yhdistyneen kuningaskunnan kanssa s 306–315; Voionmaa ei käyttänyt

Vaikea yksityiskohta välirauhansopimuksessa oli noin 200 000 sotilaan suuruisten saksalaisjoukkojen karkottaminen pohjoisesta Suomesta. Väinö Voionmaa aavisteli Ilma-rouvalleen keskiviikkona 13.9. lähettämässään kirjeessä, että pohjoisessa Suomessa oli selvästi odotettavissa ”suuret komplikaatiot”.¹⁴⁰ Voionmaa oli viimein havahtunut siihen, ettei Saksasta irtautuminen ollutkaan pelkästään moraalinen ja juridinen ongelma, kuten hän vielä keväällä oli arvioinut.

Kesän taistelujen kuluessa karjalaiset olivat alkaneet jo henkisesti varautua kotiseutunsa uuteen luovuttamiseen. Vaikeaa se oli kuitenkin. Viipurilainen sosialidemokraattien äänenkannattaja *Kansan Työ* kirjoitti välirauhansopimuksen solmimisen jälkeen, että sopimusehdot olivat raskaat ja ”kaksin verroin raskaat ne olivat karjalaisille”. Lehti korosti kansallisen yksimielisyyden tarpeellisuutta, se oli nyt jopa tärkeämpää kuin ennen. Jo sodan kestäessä oli eduskuntaan muodostettu karjalaisten kansanedustajien ryhmä, myös Niukkas-ryhmäksi mainittu (kirvulaisen Juho Niukkasen mukaan). Ryhmässä valmisteltiin siirtoväkeen liittyviä asioita.¹⁴¹

Syyskuun puoliväliin mennessä saksalaisjoukot vetäytyivät rauhallisesti eteläisestä Suomesta. Varsinaiset sotatoimet käynnistyivät vähitellen kuun puolivälin jälkeen ja kiihtyivät sitten. Aseiden kääntämistä saksalaisia vastaan helpotti se, että saksalaisjoukot pyrkivät syyskuun puolivälissä valtaamaan suomalaisilta yllätyshyökkäyksellä Suursaaren Suomenlahdella. Suomalaisjoukot onnistuivat torjumaan yrityksen. Merkille pantava yksityiskohta oli, että puna-armeijan maataistelukoneet tukivat saaren suomalaisia puolustajia.¹⁴²

Käynnistyneessä Lapin sodassa oli ongelmallista myös se, että sopimuksen mukaan Suomen piti välittömästi ryhtyä supistamaan asevoimiensa kokoa. Alkaneeseen Lapin sotaan komennettiinkin enemmän nuoria sotilaita, kun vanhempia ikäluokkia samaan aikaan jo kotiutettiin. Huomattakoon, että vain harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta myös kaikki saksalaismieliset suomalaisupseerit kykenivät kääntämään rintamasuuntansa kansallisten etujen takia. Perääntyvät saksalaisjoukot jättivät taakseen tuhoamansa Lapin: kaikkialla poltettuja rakennuksia, turmeltuja ja miinoitettuja teitä sekä räjäytettyjä siltoja.¹⁴³ Taistelujen jaloista evakuoitiin siviiliväestöä ja myös karjaa etelämmäs ja Ruotsinkin puolelle.¹⁴⁴

istunnoissa puheenvuoroa.

¹⁴⁰ Voionmaa 1971 s 387.

¹⁴¹ Soikkanen 1970 s 458–459, lainaus s 458

¹⁴² Kaikilla rintamilla s 238; vrt. Stalinin käskyä Lapin sodan osalta (Varjo Suomen yllä s 313): saksalaisten karkottaminen oli sen mukaan suomalaisten vastuulla.

¹⁴³ Lapin sodasta ks. esim. Jatkosodan pikkujättiläinen s 1124–1149 (Eero Elfvingren); Turtola, Pajala s 258–259; Suomen puolustusvoimat 100 vuotta s 365–367 (Pentti Airio); Suomen historian pikkujättiläinen s 737–741 (Lauri Haataja); Nevakivi 1984b s 160.

¹⁴⁴ Ks. Erkki Rautio: Pohjoiset pakolaiset. Tietoa ja tarinoita Lapin sodasta ja lappilaisten evakkotaipaleesta. Toim. Tuomo Korteniemi, Mirja Vuopio. Pello: Pohjan Väylä 2004, esim. kotieläinten osalta s 64–65 (Pauli Korteniemi).

Neuvostojoukkojen suurhyökkäys Karjalan kannaksella niveltyi laajempaan sotilaalliseen operaatioon, jonka toinen kärki suuntautui etelämpänä Suomenlahden pohjukasta Baltian suuntaan. Saksalais-virolaiset joukot kykenivät torjumaan läpimurron Narvan lohkolla heinäkuun lopulle 1944 saakka. Se koitui suomalaisten onneksi. Myöhemmin syksyn kuluessa puna-armeijan sotavoimat vyöryivät voimalla Baltian maiden yli, ja jälleen valta vaihtui niissä. Läntiset suurvallat mukautuivat sittemmin siihen, että Baltian tasavallat jäivät Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Samoin kävi itäisen Euroopan maillekin, jotka neuvostojoukot vapauttivat natsikomennosta.¹⁴⁵

Nykytietojemme valossa vaikuttaa oudolta, että Suomesta löytyi kaiken tapahtuneen jälkeen vielä syksyllä 1944 niitäkin natsiaatteelle uskollisia, jotka pyrkivät edelleen toimimaan romahtamassa olleen natsi-Saksan menestyksen hyväksi, jopa hamuten vallanottoa Suomessa. Tällaisen vastarinnan ytimessä oli muun muassa vapaussodan rintamiesten liiton johtoa. Esimerkiksi Saksan valtakunnan suomenkielisin radiolähetysin pyrittiin uskoa vahvistamaan. Loikkareitakin onnistuttiin houkuttelemaan saksalaisarmeijan riveihin.¹⁴⁶ Onneksemme kaikki tämä jäi kuitenkin, kuten voi jälkikäteen todeta, hyvin vähäiseksi.

Suomessa vallitsi yli puolen vuoden ajan merkillisen kaksijakoinen tilanne. Pohjoisen Lapin hangilla taisteltiin ja kahakoitiin aina perjantaihin huhtikuun 27. päivään 1945 saakka. Silloin Kilpisjärvellä, Lapin Käsivarressa vaihdettiin suomalaisten ja saksalaisten hiihtopartioiden välillä viimeiset laukaukset. Eteläisessä Suomessa käynnistettiin syyskuusta 1944 alkaen jo jälleenrakennusta ja siirtymistä rauhan oloihin.

Poliittiset olotkin väljenivät vähitellen, tai oikeastaan olosuhteisiin nähden nopeasti. Siitä olivat hyvänä osoituksena jo työväen vappujuhlat 1945 maan eri puolilla. Ne vietettiin nyt pääosin koko työväenliikkeen yhteisin voimin, eri suuntaukset ja ammattiyhdistysliikekin mukana. Esimerkiksi Tampereella juhla kokosi Pyynikin Termopylen kentälle noin 25 000 henkeä. Helsingin työväenyhdistyksen järjestämä juhla sai pääkaupungissa kulkueeseen punaisten lippujen kanssa liikkeelle noin 26 000 työväenliikkeen kannattajaa. Juhlassa Olympiastadionilla oli yli 40 000 henkeä. Ensi kerran vappu, työväen kansainvälinen juhlapäivä, toukokuun ensimmäinen, oli palkallinen vapaapäivä.¹⁴⁷

Sota Euroopassa päättyi Saksan antautumiseen kolmessa seremoniassa pian vapun jälkeen 1945, ensin amerikkalaisille, sitten englantilaisille ja seuraavana päivänä vielä neuvostojoukoille. Jälkimmäinen päivä on jäänyt voitonpäivänä elämään aivan omaa elämäänsä. Kaukoidässä Japanin joukot antautuivat liittoutuneille vasta elokuun alussa, Hiroshimaan ja Nagasakiin pudotettujen atomipommien aiheuttamien valtavien tuhojen jälkeen. Rauhansopimus allekirjoitettiin syyskuun

¹⁴⁵ Zetterberg 2017 s 271, 273; Turtola, Pajala s 232, 238, 240.

¹⁴⁶ Ks Silvennoinen, Tikka, Roselius s 390–419; radiolähetysten osalta ks. Vihonen s 300–303.

¹⁴⁷ Helsinki 1945. Pääkaupunki ja rauha. Kirj. Laura Kolbe, Samu Nyström, Jyrki Vesikansa. Helsinki: Minerva 2015, s 142–143 (Laura Kolbe).

puolella.¹⁴⁸

Sodan hinta oli suomalaisille suuri ja raskas, mutta maan itsenäisyys ja demokratia säilyivät kaikkien tapahtumien ja käänteiden jälkeenkin. Kolmessa sodassa kaatuneiden ja muulla tavalla kuolleiden yhteismääräksi muodostui noin 94 000 henkeä. Sivistysliiton opintokerholaisten tai toimihenkilöiden menetysten osalta ei ole tilastotietoja käytettävissä. Haavoittuneita oli noin 200 000, ja heistä noin puolet jäi pysyvästi vammautuneeksi, sotainvalidiksi. Noin 4500 jäi sotavangiksi, ja heistä vähän yli puolet pääsi palaamaan. Sotaorpoja oli noin 50 000, noin 30 000 jäi sotalapsiksi. Tuhannet lapset viettivät osan sotavuosista sotalapsina Ruotsissa ja Tanskassa.¹⁴⁹

Suomi onnistui kaikista uhkaavista käänteistä huolimatta irtautumaan sodasta neuvotellen, ilman täydellistä antautumista. Maata ei nytkään miehitetty, mutta pitkään elettiin jännittyneissä tunnelmissa. Kiellettyinä ollut kommunistinen liike pääsi nyt avoimesti aloittamaan julkisen toimintansa.

Voittajia edustaneiden liittoutuneiden valvontakomissio saapui syksyllä 1944 maahan, osa brittejä, mutta valtaenemmistö neuvostoliittolaisia. Heidän toimintansa ja vaatimuksensa varjostivat maan elämää sitten muutaman vuoden ajan. Jo pelkästään tieto kenraalievosti Andrei Zdanovin nimittämisestä komission puheenjohtajaksi herätti Väinö Voionmaassa levottomuutta. Nimi ja maine enteilivät suomalaisille vaikeita aikoja. Hänet muistettiin muun muassa synkstä osuudestaan 1930-luvun puhdistuksiin ja kovana sovjetisoimisen edistäjänä Suomenlahden eteläpuolella. Käytännössä Zdanov kävi Suomessa kuitenkin harvoin, ja puheenjohtajuutta hoiti kenraaliluutnantti Grigori Savonenko.¹⁵⁰ Jukka Nevakivi on arvioinut Zdanovin käytännön toiminnan osoittautuneen odotuksista huolimatta ”yllättävän korrektiksi”, joitakin yksittäisiä rikkeitä lukuun ottamatta.¹⁵¹

---tietolaatikko

ÄLÄ VIHAA

Sotiminen loi opintotoiminnan ympärille väistämättä sellaisen ilmapiirin, etteivät kaikki pystyneet lukuihinsa keskittymään, ei ainakaan erityisen vaikeilla ja vaarallisilla hetkillä. Pelkästään arjesta selviytyminen ja hengissä säilyminen vaativat paljon henkisiä voimavaroja. Varmaan oli niitäkin, jotka

¹⁴⁸ Kaikilla rintamilla s 282–287.

¹⁴⁹ Ks. menetyksistä esim. Jatkosodan pikkujättiläinen s 1152 (Pekka Kurenmaa, Riitta Lentilä); sama s 1028, 1031 (Timo Malmi); Suomen puolustusvoimat 100 vuotta s 378–383 (Ville Kivimäki); kuntakohtaiset tappiot talvi- ja jatkosodassa ks. Metsälä s 163–166; Rukiver! Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa. Teuvo Alava, Dmitri Frolov, Reijo Nikkilä. Helsinki: Edita 2002 s 26 (Nikkilä), matrikkeli s 317–466. Vastaavat neuvostomenetykset kaatuneina, haavoittuneina, paleltuneina, kadonneina ja sotavankeina arviolta lähes 800 000, ks. esim. Jatkosodan pikkujättiläinen s 1161 (Kurenmaa, Lentilä); Suomen puolustusvoimat 100 vuotta s 372–374 (Ida Suolahti).

¹⁵⁰ Tasavallan vuodet s 161–165 (Jorma Kallentautio); Halila s 337.

¹⁵¹ Suomen poliittinen historia 1809–1999 s 216–217, lainaus s 216 (Nevakivi).

löysivät opiskelusta tai yleensä lukemisesta elämälleen yhden kiinnepohdan, henkistä rauhaa, keinon selviytyä päivästä toiseen, viikosta toiseen.

Jatkosodan viimeisillä viikoilla elo-syyskuun vaihteessa 1944 kirjoitti TSL:n sihteeri R. H. Oittinen pääkirjoituksen *Työläisopiskelijan* kuutosnumeroon, joka tuli tilaajille postissa välirauhan alkamisen jälkeen syyskuun loppupuolella 1944. Hän osasi jo ennakoida tulevia aikoja, mikä ei ollut tiedotusvälineitä seuranneelle ja muutenkin ajan poliittisesta kehityksestä tarkkoja tietoja saaneelle ylivoimaista. Tekstin ydin oli korostetusti yleismaailmallinen, ja sävy kenties voimakkaammin kansainvälistä kuin mihin oli Sivistysliiton parissa totuttu. Siihen oli nyt perusteensa.

Otsikon ”Vihan hedelmät” alla Oittinen kirjoitti muun muassa viitenä sotavuonna eri maissa harjoitetusta propagandasta, jolla oli pyritty keinoja kaihtamatta osoittamaan ”vastustajan kaikinpuolinen kelvottomuus”. Hän arvioi, että ”tuhoisinta jälkeä” tällainen propaganda oli varmaan jättänyt kasvavaan nuorisoon.

Oittinen painotti, ettei maailman yhteistä tulevaisuutta voinut nyt ”rakentaa sille pohjalle, että kansat jatkuvasti vihaavat ja epäilevät toisiaan”. Niinpä ”sodanjälkeisen henkisen rakennustyön tärkeimpiä tehtäviä tulee olemaan kansainvälisen yhteistyön, luottamuksen ja turvallisuuden aikaansaaminen”. Rauhan rakentamisessa tarvittiin realismia. ”Kunkin kansan keskuudessa on kansan parhaiten voimien pyrittävä hillitsemään mielialoja ja ohjaamaan ajatuksia kiihkottomaan harkintaan, sillä vain siten voidaan luoda oikea ilmapiiri kestäväälle maailmanrauhalle.”

TSL:n sihteerillä oli painavaa sanottavaa ja parannuksen teon aihetta myös suomalaisille: ”Täällä on ulkopoliittisissa asioissakin kuultu usein enemmän tunnetta kuin järkeä. Täällä on toisia silmittömästi vihattu ja epäilty, toisia taas naivisti ihailtu ja heihin sokeasti luotettu.” Kostoa ja vihaa ei tarvittu. Kiihkomielisyyden aiheuttaa aina vahinkoa, Oittinen painotti.

R. H. Oittinen kirjoitti aivan kuin tulollaan olleen Yhdistyneitten Kansakuntien (YK, United Nations, UN) yleisinhimillisiä ja kansainvälisiä lähtökohtia lainaten. ”Tulevaisuuden maailmanjärjestys ei voi rakentua vain aseisiin, vaan sen täytyy, ollakseen kestävä, rakentua kansain keskeiseen luottamukseen, hyvään tahtoon sekä pyrkimykseen korjata kärsityt vääryydet rauhallista tietä.”¹⁵²

¹⁵² Työläisopiskelija 6/1944; sama Oittinen 1969 s 189–191, myös lainaukset.